گوڤارا ئەكادیمی یا زانكویا نەوروز (المجلة الأكاديمية لجامعة نوروز)، پ.١٢، ژ.٤، ٢٠٢٣
حقوق الطبع والنشر ©2017. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة المشاع الابداعي النسبي – CC BY-NC-ND 4. 0.
e-ISSN: 2520-789X
https://doi.org/10.25007/ajnu.v12n4a1373

رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهی دناڤبەرا تیورو پراكتیكێ دا : رۆمانا (ئاترا) یا رۆمانقێس (دیار ئەرەدنی) وەكو نموونە

شەنگ سامی شاه كرم, پشكا زمانێ كوردی, كولیژا زمانان, زانكویا دهوک, هەرێما كوردستانێ_عێراق
نیعمەتوللا حامد حامد, پشكا زمانێ كوردی, كولیژا زمانان, زانكویا دهوک, هەرێما كوردستانێ_عێراق

پوخته:

ئەڤ ڤەكۆلینە ل ژێر ناڤ و نیشانێ (رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهی دناڤبەرا تیورو پراكتیكێ دا : رۆمانا (ئاترا) یا رۆمانقێس (دیار ئەرەدنی) وەكو نموونە) دایە. بابەتەكێ نوی یێ رەخنەیی د ڤەكۆلینێن رەخنەیی یێن سەردەمدا پێشكێشدكەت، ئەوژی رەخنا ژینگەهییە. ئەڤ جۆری رەخنێ هەولددەت برێكا ئەدەبیاتان پرسگرێكێن ژینگەهێ ژ لایەنێن جوداجوداڤە بنرخینیت. پێخەمەت ڤەدیتنا چارەسەرێن گونجایی بۆ كریزا ژینگەهێ. ڤەكۆلین ل دویف رێبازا وەسفی - شرۆڤەكاری هاتیە ئەنجامدان. رەخنا ژینگەهێ گرنگیێ ب پەیوەندیێن دناڤبەرا مرۆڤ و ژینگەها سرۆشتی ددەت، كا چاوا ئەڤ پەیوەندیە دناڤ ئەدەبیاتاندا هاتینە رەنگڤەدان؟ ئارمانجا سەرەكی ژ ئەنجامدانا ڤی كاری، بلندكرنا ئاستێ هشیارییێ و گرنگیدانە ب ژینگەهێ و پاراستن و رێزگرتنا وێ. ل گەل هەلوەشاندنا هزرا سەنتەربوونا مرۆڤی ب سەر سرۆشتیدا. پشكا ئێكێ یا ڤەكۆلینێ یا تایبەتە ب لایەنێ تیوری یێ رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهیڤە. پشكا دووێ بۆ لایەنێ پراكتیكی هاتیە تەرخانكرن و تێدا: بنەمایێن رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ ل سەر رۆمانا (ئاترا) یا رۆمانقێس (دیار ئەرەدنی) هاتینە پراكتیزەكرن و ئاماژەیێن ژینگەهی و بەرجەستەبوونا ژینگەها سرۆشتی تێدا هاتینە روهنكرن. ڤەكۆلین گەهشتیە وێ ئەنجامێ كو ئەڤ رۆمانە تا رادەیەكێ زۆر دچیتە سەر ب وێ ئەدەبیاتێڤە ئەوا پرسێن ژینگەهێ تێدا هاتینە ئازراندن.

پەیڤێن كلیلی: رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ، ئیكو كریتیسیزم، ژینگەهـ، ئاترا، شرۆڤەكرنا تێكستێ.

1. پێشەكی:

د ماوێ سیە سالێن دوماهیێ ژ سەدێ بیستێ، مژارا ژینگەهێ بوویە ئێك ژمژارێن هەرە بەربەلاڤ د هزر، ئافراندن و خەیالا ئەدەبیدا. و خودان گرنگیەكا مەزنە. بەشەكە ژ رەخنا ئەدەبی یا سەردەم. مەرەم ژێ ڤەكۆلینا ژینگەهێ، سرۆشتی، ئەردی و ژیانێیە د گوتارێن ئافراندی و داهێنەرانەدا بۆ ئاشكراكرنا دیتنا ڤێسەری بەرامبەر ژینگەهێ. پشتی گەلەك ژ تایبەتمەندیێن خۆ ژ ئەگەرێ كریزا تووشبوویی مینا: پیسبوون، ویرانكرن و سەرەوریا مرۆڤی ژ دەست داین. رەخنا ژینگەهێ پەیوەندی و گرێدانێن دناڤبەرا مرۆڤ و نە مرۆڤاندا وەردگریت و دكەتە بابەتێ ڤەكۆلینا خۆ و پرس و مژارێن گرنگ تێدا دهێنە ئازراندن.

ئەڤ ڤەكۆلینە ژ دوو پشكێن سەرەكی پێكدهێت كو بۆ خزمەتكرنا هەردوو لایەنێن (تیوری و پراكتیك)یێن رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ هاتینە تەرخانكرن. پشكا ئێكێ یا تایبەتە ب لایەنێ تیوری یێ رەخنا ناڤهاتی و تێدا: زاراڤ، تێگەهـ، پەیدابوون، پێشەنگ، تایبەتمەندی و بنەمایێن وێ هاتینە باسكرن. پشكا دووێ بۆ لایەنێ پراكتیكی هاتیە تەرخانكرن. و تێدا: بنەمایێن رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ ل سەر رۆمانا (ئاترا) یا رۆمانقێس (دیار ئەرەدنی) هاتینە پراكتیزەكرن و ئاماژەیێن ژینگەهی و بەرجەستەبوونا ژینگەها سرۆشتی تێدا هاتینە رونكرن.

گرنگیا ڤەكۆلینێ د وێ چەندێ دایە، كو بابەتێ ژینگەهێ و رەخنا ژینگەهێ پێدڤیەكا زۆرە بۆ جیهانا سەردەم. ژبەركو گرێدایی هەبوونێ، ژیانا مرۆڤایەتیێ و گشت بونەوەرێن دیترێن ل سەر ئەردییە. رێكەكا نوییە د خواندن و شرۆڤەكرن و نرخاندنا بەرهەمێن ئەدەبیدا. رەخنەگرێن ڤی جۆرێ رەخنێ ژ ناڤخۆیا تێكستێ دەست پێدكەن و بەرەڤ دەرڤەیا تێكستێ دچن. و ژ روانگێ دیتنەكا دناڤێكداچووی، كو پتر ژ زانستەكێ دناڤ خۆدا هەمبێزدكەت مینا: فەلسەفە، دەروونناسی، جڤاكناسی، فەلسەفا ژینگەهێ و زانستێ ژینگەهێ. پێخەمەت هندێ ل رەوشا ژینگەهێ بنێرن و چارەسەرێن زانستی و پراكتیكی بۆ چارەسەركرن و راستڤەكرنا پرسگرێكێن ژینگەهێ یێن سەردەم ببینن. كو نە ب تنێ ژلایێ ماددی ڤە هاتیە تێكدان، بەلكو ژلایێ رەوشتی، دەروونی و جڤاكی ڤە ژی هاتیە ویرانكرن.

2. پشکا ئێکێ: رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ:

1•2. زاراڤێ رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ:

رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ (وەکو هزرەکا رەخنەیی ژ تێکستێ ژینگەهێ پەیدابوویە)(1). لێ وەکو زاراڤ (زاراڤەکێ سەرلەبەر و گشتگیرە بۆ زنجیرەکا نێزیکاتیێن رەخنەیی، کو برێکا ئەدەب و شێوەیێن دیترێن رەوشەنبیری، ڤەکۆلینێ ل پەیوەندیا دناڤبەرا مرۆڤ و نە مرۆڤاندا دکەت، ژ ڕوانگێ مەترسیێ ل دۆر کارتێکرنا ویرانکەر یا مرۆڤان ل سەر دەوروبەرێ ژیانێ- بایوسفێری)(2). ئەڤ جۆرێ رەخنێ ل ژێر ناڤێن مینا: (رەخنا کەسك- النقد الأخضر - Green Criticism، رەخنا زانستێ ژینگەهێ - نقد التبیؤ، رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهپارێزی - النقد الأدبی البیئوی، رەخنا ئیکولۆژی- Eco- Criticism، رەخنا ژینگەهێ، شعرییەتا ژینگەهێ و ڤەکۆلینێن رەوشەنبیری یێن کەسك دهێنە ناڤکرن) (3). هەمەجۆریا بابەت و بسپووریێن جۆراوجۆر دناڤ رەخنا ژینگەهێدا، بوویە ئەگەر کو ل ژێر گەلەك ناڤان بهێنە وەسفکرن. و د هەمان دەمدا بوویە ئەگەرێ ئالۆزبوونا شێوەیێ ئەڤی جۆرێ رەخنێ و پراکتیزەکرنا وێ. چونکو ((چوارچۆڤێ ئەڤێ کێلگا رەخنەیی بەرفرەهبوویە و بابەت و مژارێن جیاواز و پسپووریێن جودا جودا دناڤ خۆدا هەمبێزکرینە مینا: فیلم، راگەهاندن، Tv، ڕیالیست، موزیکا گەلیری و گرنگیدان ب ژینگەها دەوروبەر. مفای ژ هەمەجۆریا ڕێبازێن رەخنەیی و شێوازێن وان وەردگریت. و هەڵویستێ رەخنەگرێن ژینگەهێ یێن خۆ ب ئێکو کریتیك وەسفدکەن بەرامبەر پرسگرێکێن ژینگەهێ دیاردکەن. شوینوار و کارتێکرنا ئەوان مەترسیان ل سەر مرۆڤایەتیێ و سرۆشتی ب گشتی ئاشکرادکەن)(4).

ل دویڤ پرانیا ژێدەران دیاردبیت کو ((ولیام روکێرت) ئێکەم کەسە زاراڤێ (رەخنا ژینگەهێ) ل دوماهیا سالێن حەفتییان ژ سەدێ بیستێ و ب دروستی ل سالا (1978) د گوتارەکێدا ل ژێر ناڤ و نیشانێ (ئەدەب و زانستێ ژینگەهێ: ئەزموون د رەخنا ژینگەهێدا - الادب وعلم البیئة: تجربة فی النقد البیئی) دا پێشکێشکری بۆ ڤەکۆلینا ئەوان پەیوەندیێن دناڤبەرا ئەدەب و ژینگەهێدا هەین)(5). و بژاڤکریە (د ڤەکۆلینا ئەدەبیدا ئەڤێ رێبازێ ل سەر ژینگەهێ و پرەنسیپێن وێ پراکتیزەبکەت. لێ وەکو بزاڤەك رەخنا ژینگەهێ زێدەتر بۆ (راشیل کارسون)ێ و پەرتووکا وێ یا بناڤێ (بهارا بێ دەنگ) یاکو ل سالا (1962) بەلاڤکری دزڤریت)(6). زانایێ ئینگلیزی (روبێرت ماکفارلین) کویرتر چوویە دناڤ بابەتی دا و گوتارەك ل ژێر ناڤ و نیشانێن (هەر تشتەك کو دژیانا چولی دا- حینما تکون الأشیاء) ل سالا (2005) بەلاڤکریە و ئاماژە ب وێ چەندێ دایە کو چارەنڤیسێ مرۆڤایەتی و سرۆشتی ناهێنە ژێك جوداکرن. پێدڤیە ل سەر مە زێدەتر نێزیکی ژینگەها سرۆشتی ببین، لێ نە ژ ڕوانگێ ملکەچکرن و بکارهینانێ، بەلکو وەسا تەماشەی سرۆشتی بکەین کو پێکهاتەیێ سەرەکی یێ بەردەوامبوونا ژیانا مرۆڤایەتی و گشت بونەوەرانە)(7).

2.2 تێکەهێ رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ:

د چوارچۆڤێ هشیاربوون ب پرسگرێکێن ژینگەهێ ئاراستەیەکێ نوی د رەخنا ئەدەبیدا دروستبوویە و شێوەیەکێ دیارکری ب خۆڤەگرتیە دبێژنێ: (رەخنا ژینگەهێ- ئیکولۆژی- ژینگەهپارێزی). ئەڤ ڕێبازە ڤەکۆلینێ ل ژینگەها سرۆشتی دکەت و ژینگەهـ ب گشت ریرەوێن ویڤە ئێك ژ پێکهات و پیڤەرێن وێ یێن سەرەکییە. (رەخنا ژینگەهێ وەکو تیورەکا ئەدەبی و رەوشەنبیری ل دەستپێکا سالێن نوتان ل سەدێ بیستێ سەرهلدایە. ئەڤ ئاراستەیێ رەخنەیی پشتبەستنێ ل سەر شرۆڤەکرنێن ئەدەبی یێن گرێدایی لایەنێ رەوشەنبیریا ژینگەهێ دناڤ بەرهەماندا دکەت. گەلەك رەخنەگرێن ژینگەهێ داخوازا وێ چەندێ دکەن کو فەرە ئەدەبیات خۆ ل وان بابەتان بکەتە خودان ئەوێن گرێدایی سرۆشتی و خودان هەڵویست بن بەرامبەر ئەوان مەترسیێن کو ب سەر ژینگەهێدا دهێن. و پێدڤیە بەرهەم هشیاری و هەستەکا بەرپرسیارانە بۆ مرۆڤان دروستبکەت، داکو ب چاڤەکێ دیتر ل ژینگەهێ بنێرن و رەفتارێ ل گەلدا بکەن. ئەدیب و نڤیسەر دشێن ب چاڤەکێ رەخنەیی و ب دیتنەکا ئایندەخوازی ل ئاریشەیێن دەوروبەرێ خۆ بنێرن (کو ژینگەهـ ژی پارچەیەکە ژێ). و بزاڤێ بکەن سەرەدەریا خۆیا نەبەرپرسیارانە ب گوهۆرن و ل شوینا دژمنکاریا ژینگەهێ بکەن، ببنە دوست و هەڤکار بۆ ژینگەهێ، چونکو د ئەنجامدا ئەو ب ڤێ پێنگاڤێ هەم دێ خزمەتا ژینگەهێ و سرۆشتی کەن و هەمژی دێ خزمەتا خۆ کەن وەکو دەرئەنجامێ دوماهیێ، چونکو ئەو ڕەفتار دێ د قازانجا وان ژیدا زڤرن)(8).

رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ ((گرنگیێ ب ڤەکۆلینا تێکست و گۆتارێن ئەدەبی و ئافراندی ددەت ل بەر رۆناهیا تیورێن ژینگەهێ یێن هەمەجۆر و ژێکجودا. دویڤچوونێ ل دەوروبەرێ ژینگەهێ، سرۆشتی، جهی، ئەردی و ژیانێ دناڤ داهێنانا ئەدەبی و هونەری دا دکەت برێکا تیوریزەکرن، ڕاڤەکرن، خواندن، پشکنین و ڤەکۆلینێ بۆ دیارکرنا دیتنا نڤیسەر، ئافرینەر و رەوشەنبیران بەرامبەر ژینگەهێ. ئەوژی پشتی دەرکەڤتنا ئەوان بزاڤ، کومەڵە، ڕێکخراو و

یانەیێن داخوازا گرنگیدان ب ژینگەهێ دكرن. ب تایبەتی ژی پشتی مەزنبوونا دیاردا پیسبوونێ ل سەرانسەری جیهانێ و ل سەر هەر سێ ئاستێن هشكاتی، دەریایی و هەوایی))(9). دڤی بیاڤیدا (دەیڤد كارتر) د پەرتووكا خۆیا بناڤێ (تیورا ئەدەبی)دا دبێژیت: ((رەخنا ژینگەهێ رەگەزەكێ دیترێ نوی كو (جمه) ل رەگەزێن نەژاد، چین و رەگەز وەكو دیتن و پرسپێكتف بۆ شرۆڤەكرنا ئەدەبیاتێ زێدەكریە))(10).

(لورانس بویل)ێ رەخنەگر ژی گەنگەشێ ل سەر وێ چەندێ دكەت ((ژلایێ تیوریڤە كو بۆ ماوەیەكێ درێژە ڤالاهیەك دناڤبەرا تێكست و بوویەر و كەتواریدا هەیە. رەخنا ژینگەهێ وێ ڤالاهیێ تژی دكەت؛ ئانكو پێشبینیا وێ چەندێ دكەت كەتوارەك ل سەر تێكستان دا هەیە و كارتێكرنێ ل مرۆڤان و ئالاڤێن وان دكەت و بەرۆڤاژی دروستە))(11).

3.2 سەرهلدان و پەیدابوونا رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ:

هەر ژ كەڤن وەرە بابەتێ پەیوەندیا دناڤبەرا مرۆڤ و سرۆشتی دا بوویە جهێ گرنگیپێدانا زانا و رەوشەنبیر و ڤێلسەران و ئەڤ بابەتە دناڤ ڤێلسینێن خۆدا ئازراندیە. لێ رەخنا ژینگەهێ وەكو تێزەكا پۆست مودەرنیزمێ ژ ئەنجامێ وێ داخوازێ پەیدابوویە یاكو د خواست نێرین و دیتن بەرامبەر ژینگەهێ بهێنە گوهۆرین. لەورا ((وەكو بزاڤەكا ئەدەبی و روشنبیری و مروڤایەتی، زكارڤەدانا هەلویستێن خرابێن مروڤی هەمبەر دیاردە و پرسێن ژینگەهێ دەركەڤتیە. ب دیتنا زانا و رەخنەگرێن ئیكوكریتیسیزمێ، زانست و تەكنولۆژیا نەشێن چارەسەریا پرس و كارەساتێن گرێدایی ژینگەهێ بكەن، لەورا فەرە مروڤ پێداچوونەكێ دیتنا خۆدا هەمبەر ژینگەهێ بكەت و دووبارە ریزبەندیێ بۆ پرسێن گرنگێن ژیانێ بكەتەڤە. و پرسێن ژینگەهێ و سروشتی فەرە ل دەستپێكا خالێن گرنگی دانا مروڤی بهێن. ئەڤ ئاراستەیێ رەخنەیی پتر ل گەل رولێ ئەركدارکرن و ئاراستەكرنا ئەدەبیاتێ دگونجیت. ئانكو پتر گرێدایی پەیامداریێ یە. ل گەل هندێ ژی فەرە ئەو بابەت و پرسێن گرێدایی ژینگەهێ ب شێوەكێ وەسا جوان و بالكێش بهێنە دارێتن و ئاراستەكرن، كو كاریگەرێ ل دویڤ خورا دورست بكەن. داكو هەلویستێ خواندەڤانان ب گوهۆریت و وانا بەرەڤ دوستینیا ژینگەهێ ڤە راكێشیت)(12).

رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ ((ل دوماهیا سالێن حەفتییان ل سەدێ بیستێ و ب دروستی ل سالا (1978) و ب شێوەیەكێ تایبەت دناڤ رەوشەنبیریا ئەنگلوسەكسونیدا ل وەلاتێن ئێكگرتی یێن ئەمریكا و بریتانیا و دناڤ سازیێن وان یێن ئەكادیمی و پەیمانگەهـ و زانكۆیێن وان مینا: زانكۆیا ئەریگون، هارڤارد، لندن، هامبورگ، ئوكسفورد، بون و نیڤادا دیاربوویە. و گرنگی ب ڤەكۆلینێن ژینگەهێ دایە. ماموستا و پروفیسورێن وان گەلەك چاڤدێری و گرنگی ب كێلگەیێن ژینگەهێ دناڤ ئەدەبیات و رەوشەنبیریێ دایە))(13).

پرانیا ژێدەران دوێ باوەرێدانە كو(سالێن شێستان ل سەدێ بیستێ وەكو دەستپێكا هشیاریا ژینگەهێ دهێتە دانان. ئەڤەژی بوویە ئەگەرێ پەیدابوونا بەگراوەندەكێ بۆ رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ. بەلاڤبوونا پەرتووكا (بهارا بێ دەنگ) ل سالا (1962) ژلایێ (راشیل كارسون)ێ ڤە، وەكو دەستپێكا رێبازا ژینگەهێ یا نوی (بزاڤا ژینگەهپارێزی) دهێتە دانان. ئێكەم پەرتووكە د بیاڤێ هشیاریا ژینگەهیدا ل سەدێ بیستێ، كو مرۆڤایەتی ل سەر پرسا دەرمانێن كیمیایی یێن (مێش و موران) هشیاركری. و كارتێكرنا وان ل سەر ژیانێ ب گشتی و سرۆشتی ب تایبەتی دیاركری. سەرەرایی هەبوونا چەندین كار و بەرهەمان ل سالێن شێستا و حەفتییان ل سەدێ بیستێ كو موهرا دەستپێكێ یا پراكتیزەكرنا رەخنا ژینگەهێ پێڤەدیارە. لێ بزاڤ هێشتا یا هێدی هێدی بوو و د قۆناغا دامەزراندن و بنەجهكرنا خۆدا بوو)(14).كارسونێ د پەرتووكا خۆدا رەخنە ل سەنتەربوونا مرۆڤی گرتییە.

2. 4. پێناسەیێن رێبازا رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ:

هەولێن زۆر بۆ پێناسەكرنا رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ هاتینە دان. لێ هێشتا شێوێ خۆیێ دوماهیێ وەرنەگرتیە. و چ پێناسەیێن دروست بۆ سرۆشتێ ئەڤی جۆرێ رەخنێ نەهاتینە ئەنجامدان. ئەڤە و سەرەرایی هەبوونا گەلەك زاراڤان بۆ رەخنا ژینگەهێ، جۆرە ئالۆزیەك دروستكریە. لەورا ژی ب دیتنا محەمەد ئەبو ئەلفەزل بەدرانی ((هەولدانا پێناسەكرنا رێبازا رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ هەولەكا بلەزبوو، ژبەركو رێباز هێشتا دقۆناغا دروستبوون، دامەزراندن و نویكرنێدایە. رێبازەكە پشت بەستنێ ل سەر هشیاریا ژینگەهێ یا ڤێلسەری دكەت. و دیتنا وی بەرامبەر دەوروبەرێ وی و هەر تشتێ وی دورپێچ دكەت))(15).

(كارین وینكلەر- Karen Winkler) دبێژیت: ((پێناسەكرنا زاراڤێ (رەخنا ژینگەهێ - Eco Criticism) یان (زاراڤێ رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ- Literary Environment Criticism) كارەكێ ب زەحمەتە، ژبەركو گەلەك زاراڤێن هەڤواتا هەنە و هەمی پێكڤە دچنە ژێر ناڤ و نیشانێ ڤەكۆلینێن رەوشەنبیری یێن كەسك(Green Cultural Studies) و ئەڤان رەگەزان: نەژاد، چین، رەگەز بخۆڤەدگریت. هەمی ژی ئەو رەگەزن یێن كو دشرۆڤەكرنا

ئەدەبیاتاندا دهێنە بکارهینان. لێ دبیت وی دەمی زاراڤ نەبێ زەلال بیت و د قوناغا دروستبوونێدا بیت. لێ دەمێ ددانینە دناڤ پێڤاژوویا ڤەکۆلینێن رەوشەنبیری یێن کەسکدا، مەرەم ژێ ئەو ڤەکولینێن یێن کۆ گرنگییێ ب ژینگەهێ ددەن و هشیارن ل سەر هەبوونا ژینگەهێ و بونەوەرێن وێ))(16). ب دیتنا ناڤبری هەبوونا زاراڤێن جودا جودا وەکریە پێناسەکرنا وێ یا ب زەحمەت بیت. ژبەر نویاتیا هەبوونا رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ د ڤەکۆلینێن رەخنەییدا، د شیاندا نینە پێناسەیەکا وورد و دەستنیشانکری بۆ رەخنا ژینگەهێ بهێتەکرن. ژبەرکو هێشتا رێبازەکا بەرنیاس نینە و گەلەك کێم ل سەر هاتیە ڤێسین.

کومەکا پێناسەیان ژلایێ چەندین رەخنەگران ڤە بۆ ئەڤی جورێ رەخنەیی هاتینە کرن، کو ب ناڤێن جودا جودا هاتیە نیاسین مینا: رەخنا ژینگەهێ، رەخنا ئیکولوژی، ڤەکولینێن رەوشەنبیری یێن کەسك. لێ پێناسا کو پرانیا ڤەکۆلەران پشت بەستێ ل سەر دکەن ئەوە یا کو (شیرل گلوتفیلتی) و (هارولد فروم)ی پێشکێشکری. ب دیتنا وان مەرەم ژ رەخنا ژینگەهێ ((ڤەکۆلینا پەیوەندیا دناڤبەرا ئەدەب و ژینگەها ماتریالی دایە. هەروەکو چاوا رەخنا فیمینیزمێ ژ روانگێ هشیاریا رەگەزی ڤەکۆلینێ ل زمان و ئەدەبی دکەت. رەخنا مارکسی ئاگەهـ و هشیاری ل سەر شێوازێن بەرهەمهینانێ و چینا ئابووری دخواندنا تێکستان دا هەیە. رەخنا ژینگەهێ جەمەکێ بنگەهین د ڤەکۆلینێن ئەدەبی دا گرتیە))(17). ئەڤ پێناسەیە دیاردکەت کو رەوشەنبیریا مرۆڤی و جیهانا ماددی ب شێوەکێ بهێز دپێکڤە د گرێدایە و کاریگەری و کارتێکرنێ ل هەڤدوو دکەن. لەورا ژێ پەیوەندیا دناڤبەرا جیهانا مرۆڤ و نەمرۆڤی، مژارا سەرەکی یا ئەڤی جۆرێ رەخنێ یە.((رەخنا ژینگەهێ یان ئیکوکریتیسیزم، ئەنجامێ ئەوێ هەستکرنا نوی یا مروڤی یە ئەوا دبێژیت: گەلەك نێزیك چ تشتەکێ هێمن و جوان د سروشتیدا نامینیت کو ئەم ل سەر ب ئاخڤین، ئەگەر ئەم گەلەك هوشیارنەبین)(18). رەخنا ژینگەهێ ل دویڤ پێناسا وێ یا بەرفرەهـ یاکو ژلایێ (گریك گێرارد)ی ڤە هاتیە دانان ((ڤەکۆلینێ ل پەیوەندیا دناڤبەرا مرۆڤ و نەمرۆڤاندا دکەت ، ب درێژاهیا مێژوویا رەوشەنبیریا مرۆڤایەتی))(19).

ژلایەك دیڤە، دهێتە گوتن (رەخنا ژینگەهێ ب ڤەدیتنا رامان و مەبەستێن بکارهینانا ژینگەهێ د تێکستێن ئەدەبیدا رادبیت و سەنتەربوونا مرۆڤان ل سەر ژینگەهێ د دانیتە بەر پرس و ڤەکۆلینان)(20). (کامیلو گومیدس) پێناسەیەکا پراکتیکی یا بەرفرەهـ و جودا بۆ رەخنا ژینگەهێ پێشکێشدکەت و دبێژیت: ((تیورا رەخنا ژینگەهێ ئەو بیاڤە یێ کو لێپرسینێ ل وان کارێن هونەری دکەت یێن کو پرسێن رەوشتی ل دور پەیوەندیا مرۆڤی ل گەل سرۆشتی بەرچاڤ و شرۆڤەدکەت))(21). ل دویڤ دیتنا ناڤبری، رەخنا ژینگەهێ ب تنێ ڤەکۆلینێ ل وان بەرهەمێن هونەری دکەت یێن مژارا رەوشتێ مرۆڤی دچاوانیا سەرەدەریکرن ل گەل سرۆشتی د ئازرینن. ئەڤ پەیوەندیە ل سەر بنەمایێ رەوشتی دهێتە ئاڤاکرن. ئانکو چەندی مرۆڤ خودان رەوشت و هشیاری بیت بەرامبەر سرۆشتی، پەیوەندیا وی ل گەل سرۆشتی دێ باشتر و ساخلەمتر بیت.

2 .5. ئارمانجا رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ:

رەخنا ژینگەهێ وەکو ئاراستەیەکێ نوی یێ رەخنەیی دقۆناغا پۆست مودەرنیزمێدا پێخەمەت چەندین ئارمانج و مەبەستێن دیارکری هاتیە مەیدانێ. لێ ئارمانجا هەرە سەرەکی و بەرز یا ئەدەب و رەخنا ژینگەهێ:

1- دووبارە بەرێخودانا مرۆڤییە بۆ سرۆشت و ژینگەهێ و کارلێك و پەیوەندیا مرۆڤی ل گەل ژینگەهێ وەکو جۆرەك ژ ئاشتیێ(22). ئانکو (بزاڤا پێکهینانا ئاشتیییە دناڤبەرا مرۆڤی و سرۆشتی ب گشت پێکهاتێن وی ڤە. ژبەرکو بنپێکرن و وێرانکرنا وی، واتە بنپێکرن و ژناڤبرنا مرۆڤی بخۆ. مرۆڤ د بنیاتدا دوێ باوەرێدانە، کو مرۆڤ سەنتەرە! هزرکرنا مرۆڤی کو سەنتەر و باڵادەستە، مرۆڤی ددانیتە د پلەیەکا بەرزدا. و باوەری هینان ب سەنتەربوونا مرۆڤی بوویە سەدەما خرابکرن و وێرانکرنا ژینگەهێ کو هەر کەسەك ژبەر دنالیت. ئەگەر رەخنا ئەدەبی ب گشت تیورێن خۆ یێن نویڤە ب ڤەکۆلینا پرسگرێکێن ئەدەبی ڤە مژویل ببیت و پشکداری د گەشەپێدانا کریارا ئافراندنێدا کربیت، د بەرامبەردا رەخنا ژینگەهێ ب هەر تشتێ کو ئەو پێشکێشدکەت ئاماژە و گرنگییێ ب رۆلێ مەزن یێ کو سرۆشت د ژیانا مرۆڤیدا دگێریت، ددەت. هەروەسا هوشداری و ئاماژێ ب وێ رووی رەشێ ددەت، یا کو ژ ئەگەرێ هەژاریا مە یا مەعریفی و نەزانینا مە ب گرنگیا ئەڤێ هەساری یاکو ئەم بەشەکێن ژێ، پەیدادبیت))(23). رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ (تێکستێن ئەدەبی ژ روانگەیێ ناڤەندبوونا سرۆشتی نەکو مرۆڤی پراکتیزە دکەت. ئارمانجا سەرەکی ژ ئەنجامدانا ڤی کاری بلندکرنا ئاستێ هشیاریێ و گرنگیدانە ب ژینگەهێ)(24).

2- ئاگەهداربوونە ل سەر رۆلێ پەراوێزکری یێ ژینگەهێ. هەروەسا زەنگا مەترسیێ و ئاماژەیە بۆ ئەو زیانێن مرۆڤی گەهاندینە ژینگەهێ، کو کارتێکرنا وان ل سەر مرۆڤی بخۆ دیاردبیت)(25). و رەخنەگرێ ژینگەهێ ب ئاشکرایی سەرەدەریێ ل گەل ڤێ مژارێ دکەت.

3- رەخنا ژینگەهێ بزاڤێ دکەت تێکست و هزران ل گورەی مفایێ وان وەکو بەرسڤەك بۆ کریزا ژینگەهێ ب نرخینیت(26).

4- سەرەراپی بیاڤێ بەرفرەهێ رەخنا ژینگەهێ و هەمەجۆریا بسپووریێن وێ، لێ مەرەما سەرەكی یا ڤی جۆرێ رەخنێ ئەوە دیاربكەت ((رەوشەنبیریا مرۆڤایەتی ب شێوەكێ بهێز ب جیهانا ماددیڤە یا گرێدایە و كارتێكرنێ ل هەڤدوو دكەن و ب ئێك كاریگەردبن))(27). لەورا ژی مژارا پەیوەندیێن ل ناڤبەرا سرۆشت و رەوشەنبیریێ دكەتە بابەتێ خۆ. (دیالۆگا دناڤبەرا مرۆڤ و نە مرۆڤان دا گۆتارا تیوری یا ژینگەهی پێكدهینیت)(28).

5- (ئارمانجا رەخنا ژینگەهێ ب تنێ شرۆڤەكرنا وێنەیێن سرۆشتی دئەدەبیدا نینە. بەلكو ب شرۆڤەكرن و تێگەهشتنا جیهانا سرۆشتی رادبیت. و داخوازا گوهۆرینا رەوشەنبیریێ دجڤاكێن مرۆڤایەتی دا دكەت. و مرۆڤی پاڵدەدت كو هزر د جڤاكێ جیهانی دا بكەت. كو ئەڤ جڤاكە ژینگەها نەمرۆڤ و ماددی ژی ڤەدگریت)(29).

2. 6. بنەمایێن رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ:

رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ ل سەر كومەكا بنەمایان هاتیە ئاڤاكرن. ئەڤێن ل خوارێ هندەك ژ گرنگترین وان بنەمایانە:

1- پێدڤیە تێكستەكێ ئەدەبی یێ گونجایی هەلبژێری كو سروشت و ژینگەهـ تێدا رەنگڤەدابن.

2- فەرە ئەوان دەربرین و كودان دەستنیشان و شروڤەبكەی ئەوێن گرێدایی ژینگەهێ. چاوانیا بكارئینانا وان ژلایێ ڤیسەریڤە دیاربكەی و ئەگەر و مەرەمێن بكارئینانا وانژی دناڤ تێكستی دا دەستنیشان و شروڤەبكەی.

3- فەرە رەخنەگر گرنگییێ بدەتە لایەنێ ناڤەروكێ ژ بەرهەمان. و لسەر بابەت و مژارێن گرێدایی پرسێن ژینگەهێ راوەستیت. لێ ل بەرامبەر ئەڤێ ژی، نابیت رەخنەگر لایەنێ هونەریێ بەرهەمی ژی پشتگوهبهاڤێژیت، چونكی لایەنێ هونەری یێ هاریكارە بۆ دروستكرنا كاریگەریا بەرهەمی لسەرخویندەڤانان و دیسان بۆ پەیداكرنا كارلێكییێ (تفاعلێ) دناڤبەرا بەرهەمی و خواندەڤانی ژلایەكێ و خویندەڤانی و ڤیسەری و جڤاكی ب گشتی ژلایەكێ دیترڤە. داكو ژ ئەوێ كارلێكییێ، دیتن و هزرێن نویتر ژبەرهەمی و بۆ بەرهەمی بهێنە ئافراندن. ئەو هزر و دیتنێن نوی ژی، دبنە هشیاری و هەستكرن بۆ خویندەڤانی هەمبەر ژینگەهێ و سەلماندنن ژبۆ كاریگەریا تێكستی لسەر خویندەڤانی و ب دەنگ ئێخستن و ب هەلویست ئێخستنا وی هەمبەر ئەوان پرسێن دناڤا بەرهەمی دا هاتینە ئازراندن.

4- فەرە رەخنەگر دیتنا ڤیسەری ژلایەكی و یا جڤاكی ژی ژلایەكێ دیترڤە هەمبەری ئەوان پرسێن ژینگەهێ دیاربكەت، ئەوژی ب ئاماژەدان ب هندەك دەربرینێن دناڤا تێكستی دا هاتین. ل دویڤرا دانوستاندنەكا رەخنەیی ل گەل ئەوان هزران دروستبكەت. داكو ئەو ڤیسینا رەخنەیی ببیتە دەستپێكەك بو ئاراستەكرنا خویندەڤانان ژلایەكی و ڤیسەرێ بەرهەمی ژلایێ دیتر، كو وانا بەرەف وێ جیهانبینی و ئایندەخوازیا دبەرژەوەندا ژینگەهێ دا راكێشیت. هەلبەت فەرە رەخنەگر ژی دڤی ئالی دا یێ شەهرەزا و مەلەڤان بیت دشێوازێ دارێتنێ دا و دیسان د چاوانیا ئازراندن و پێشكێشكرنا بوچوونێن خودا. زمانەكێ رەخنەیێ وسا بكاربهینیت، كو كارڤەدانێن نێگەتیڤ ژلایێ ڤیسەری و خواندەڤانان ژێ دروست نەكەت، بەلكو بەروڤاژی. فەرە شێوازێ دارێتنا وی و بكارئینانا وی بۆ وی زمانێ رەخنەییێ پەیام و شروڤەكرنان پێ ئاراستەدكەت، ب وی رەنگی بن كو سەرنج راكێشان تێدا هەبیت و هەڤپەیڤینێ لگەل عەقلێ ئەوانا دروست بكەت. دیسان دلینی و لایەنێ سوزداریا وانژی بۆ لایێ ئەوان پرسان راكێشیت و بئازرینیت.

5- گرنگە رەخنەگر بخوە ژ پشتەڤان و دوستێن ژینگەهێ بیت و باوەری پێ هەبیت. داكو بشێت خواندەڤانان ژی ب گوتار و پەیاما خوە رازیبكەت. ئانكو ئەو بخوە ژ جورێ ژینگەهناسیێن كوپربیت. و زانیاری لسەر ئالیێ ژینگەهێ و پرسێن ژینگەهێ یێن گرنگ و ئەو مەترسیێن دكەڤنە هەمبەری ژینگەهێ هەبن))(30). لەورا فەرە ئەو كەسێ د ڤی بیاڤی دا كاردكەت هەستەكا رەخنەیی هەبیت، داكو بشێت بەرسینگێ هەر دژمنكاریەكا ل سەر ژینگەهێ ب گشتی دهێتەكرن بگریت و ئەوان دیاردە و پرسان شرۆڤەبكەت.

6- ((پێدڤیە رەخنەگر ل دویڤ پیڤەرێن ژینگەهێ تێكستێن ئەدەبی ب هەڵسەنگینیت و دووبارە تەماشەیی پەیوەندیا دناڤبەرا ئەدەب و سرۆشتی دا بكەت. ب تایبەتی ژی پشتی هەردوو سەدەیێن بیست و بیست و ئێكێدا گوهۆرینێن مەزن ب سەرداهاتین و بوویە ئەگەر پەیوەندیا دناڤبەرا مرۆڤی و سرۆشتی ئالۆز ببیت و تێكبچیت))(31).

7- فەرە رەخنەگرێ ژینگەهێ پشكنین، پێداچوون و رەخنێ ل وێ رێكێ بگریت یاكو مرۆڤ سەرەدەری و كارلێكییێ ل گەل ژینگەها سرۆشتی و مرۆڤایەتی ب گشتی دكەت. (لورانس بویل)ی، یێ كو گەلەك دیتن و هزر دبیاڤێ رەخنا ژینگەهێدا پێشكێشكرین دبێژیت: ((كریزا ژینگەهێ كریزا خەیالییە و

پێدڤیە هزر د ڤەدیتنا رێکێن باشتردا بهێتەکرن بۆ وێنەکرنا سرۆشتی و پەیوەندیا مرۆڤی ل گەل ژینگەهێ. دوێ باوەرێدایە ئەو رێکێن مە پەیوەندیا خۆ پێ ل گەل سرۆشتی وێنەکری بووینە ئەگەرێ کارتێکرنا مەیا نەرێنی و وێرانکەرانە ل سەر گەردوونی)(32).

8- هەر تێکستەکا ئەدەبی یاکو مژارا هشیاری و هایداربوون ب ژینگەهێڤە ب ئازرینیت دشێین وەکو بنەمایەك بۆ رێبازا رەخنا ژینگەهێ د ڤەکۆلینا ئەدەبیدا بکاربهینین))(33).

9- ((مژارا رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ دیالۆگە دناڤبەرا مرۆڤ و نە مرۆڤاندا. فەرە رەخنەگر ئەڤێ دیالۆگێ د بەرهەمیدا دەستنیشان و شرۆڤەبکەت)(34).

2. 7. پێشەنگێن رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ:

رەخنا ژینگەهێ ژی مینا گشت رێبازێن رەخنەیێن پێش خۆ رابەر و پێشەنگێن خۆیێن تایبەت هەنە. ل دەستپێکێ ل ئەمریکا و بریتانیا دیاربوویە. لێ پاشی ژ ئەگەرێ کۆنفرانسێن جیهانی یێن کو ل دۆر کریزا ژینگەهێ هاتینە گرێدان ب مەرەما هایداربوون ل سەر رەوشا هەیی، بەرفرەهبوویە و چەندین کومەل و رێکخراو دیاربووینە و گرنگی ب ڤەکۆلینا ژینگەهێ داینە. نە ب تنێ دبیاڤێ زانستێن هشك دا، بەلکو زانستێن مرۆڤایەتی ژی ڤەگرتینە. ژبەرکو ئەدەب ژی دچیتە دناڤ زانستێن مرۆڤایەتی دا، لەورا دێ بینین چەندین نڤیسەر و ئەدیبان بەرهەم ل دۆر کریزا ژینگەهێ نڤیسینە و چەندین رەخنەگر دیاربووینە کو ب پێشەنگێن رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ دهێنە ناسکرن. (کومەکا رەخنەگران وەکو پێشەنگ و رابەر ل ئەمریکا و بریتانیا مینا: روبرت ماکفارلین، ویلیەم روکێرت، شیرل بورگیس گلوتفیلتی، لورانس بویل، گلین ئەی لوڤ، هارولد فروم، لویزا ویستلینگ، دەیڤد کارتەر، گرێگ گێرارد، میکایێل کوهن، باری پیتەر، تیمونی مورتون، کارل کوروبەر، سیمون ئیستوك، و کوب لورانس بویلی و هندەکێن دی گرنگی ب ئەڤی جورێ رەخنێ دایە. دیسان کومەلەیەکا تایبەتژی بناڤێ (ASLE) هەبوو کو یا بسپوور بوو ب رەخنا ژینگەهێڤە)(35). (دەیڤد کارتەر)ی، د پەرتووکا خۆیا بناڤێ (تیورا ئەدەبی)دا و دناڤ بەشێ ئاراستەیێن نوی یێن ئەدەبی، رەخنەیی و رەوشەنبیری د قوناغا پۆست مودەرنیزمێ دا، ل دۆر رەخنا ژینگەهێ نڤیسی یە و هویرکاریێن مێژوویی یێن ئەڤێ تیورێ د هەردوو کێلگەیێن بریتانی و ئەمریکی دا نیشادانە))(36).

(شیرلی گلوتیفلتی) و (هارولد فروم)ی ژی، دپەرتووکا خۆیا هەڤپشك دا بناڤێ (خواندنا رەخنەیی یا ژینگەهپارێزی- القراءة النقدیه البیئیه)دا و (لورانس بویل) خودانێ پەرتووکێن (خەیالا ژینگەهێ) و (پاشەرۆژا رەخنا ژینگەهێ: کریزێن ژینگەهێ و خەیالا ئەدەبی). و (جوزیف مایکر)ی، دپەرتووکا خۆیا (کومیدیا مان د ژیانێ دا) ل سالا (1974) خواندەڤانی ژ دیتنەکا رەخنەگرانە یا فەلسەفی و ئەدەبی بەرامبەر ژینگەهێ دەردئێخیت و دیاردکەت، رەوشەنبیریا رۆژئاڤا سرۆشت و رەوشەنبیری ژێکجوداکرینە. پاشی رەخنەگر گشت وان ئاستەنگ و کریزێن کو ژینگەها سەردەم رووی ب رووی بووێ باس دکەت و هزر دچارەسەریێن پێشنیارکریدا دکەت پێخەمەت رزگارکرنا ژینگەها دەستەسەر و وێرانکریدا. ژبەرکو ژینگەه ستوین و بنیاتێ ژیان و هەبوونا مەیە. دیسان پەرتووکا (تیمونی کلارك)ی ل ژێر ناڤ و نیشانێن (پێخەمەت رەخنا ژینگەهێ یا هەڵوەشانگەرایی- من اجل نقد بیئی تفکیکی) کو ل سالا (2008) بەلاڤکریە و رێبازا (جاك دریدا)یی یاهەڵوەشانگەرایی بۆ هەرفاندنا دیتنا رۆژئاڤا یا گشتی و تایبەت بەرامبەر ژینگەهێ پراکتیزەکریە. هەر دبیاڤێ رەخنا ژینگەهێدا پەرتووکا (گریك گێرارد)ی بناڤێ (رەخنا ژینگەهپارێزی - النقد البیئوی) کو ژ دەزگەهێ (راوتلیج) و دناڤ (زنجیرەیا زاراڤێ نوییێن رەخنەیی) دا، ڤەگوهاستنەکا بنگەهینە د پێڤاژوویا پێشکەڤتنا رەخنا رەوشەنبیری و ئەدەبێ گرێدایی ژینگەهێ. ژینگەه ناڤەندا وێ یە و بابەتێن وێ ل دور ژینگەهێ دزڤرن. لەورا پەرتووکا وی وەکو ئێکەم پەرتووکا پێشکێشکری دبیاڤێ رەخنا ژینگەهپارێزی و دانە نیاسینا وێ دا دهێتە هژمارتن. پەرتووك پێشکەڤتنا بزاڤا ژینگەهپارێزی ب خۆڤەدگریت. هەروەسا گرنگترین ئەو بابەتێن کو رەخنەگرێن ژینگەهێ پێڤە مژویل دبن و دکەنە مەیدانا کارێ خۆ مینا: پیسبوون، هەڵویست، شڤانکاری- الرعویە، ژیانا دەرڤە، دیتن، جهێ ئاکنجیبوونێ، گیاندار، ئەرد بخۆڤەدگریت)(37).

3. پشکا دووێ: پراکتیزەکرنا بنەمایێن رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ د رۆمانا (ئاترا) یا رۆمانڤێس (دیار ئەرەدنی)دا:

دڤێ پشکا پراکتیکی دا، رۆمان ل سەر بابەتان هاتیە دابەشکرن. و هەر بابەتەکێ ب تنێ سێ نموونە هاتینە وەرگرتن و بنەمایێن رەخنا ناڤبری ل سەر هاتینە پراکتیزەکرن. بەرجەستەبوونا سرۆشتی و دیتنا نڤیسەری بۆ ژینگەهێ و کریزا رووی ب رووی بووێ تێدا هاتینە دیارکرن.

3. 1. رۆمانا ژینگەهێ ل دەڤەرا بەهدینان:

رۆمانا کوردی ل دویڤ جۆران نەهاتیە دابەشکرن، لەورا رۆمانا ژینگەهێ یان ئەو رۆمانا کو پرسا ژینگەهێ تێدا هاتیە ئازراندن ل دویڤ چ ناڤان نەهاتیە پولینکرن و دیتن. ژبەرکو ئەڤ جۆرێ رۆمانێ شێوەیەکێ نوی یە دمەیدانا ئەدەب و رەخنێ دا، کو ل سالێن شێستان ل سەدێ بیستێ ئێکەم رۆمانا کو پرسا ژینگەهێ تێدا رەنگڤەدایی دهێتە دیتن، ئەوژی رۆمانا (بهارا بێ دەنگ) یا (راشیل کارسون)ێ یە. د رەخنە و ئەدەبیاتا کوردی دا رۆمانا (ئاترا) کو ژلایێ رۆماننڤیس (دیار ئەرەدنی)(*) ڤە هاتیە ڤێسین، مە هەلبژارت دا بکەینە کەرەستێ ڤەکولینا خو. ژبەرکو ئاماژەیێن ئەڤی جۆرێ رۆمانێ تێدا هاتینە رەنگڤەدان و دێ شێین بنەمایێن (رەخنا ئەدەبی یا ژینگەهێ) ل سەر پراکتیزەبکەین، کو رێکەکا نوی یا رەخنەیی یە دبیاڤێ پشکنین، شرۆڤەکرن و هەلسەنگاندنا ئەدەبیاتاندا.

3. 1. 1. شرۆڤەکرنا رۆمانێ:

رۆماننڤیس چەندین بابەتێن هەستیار و گرێدایی ژینگەهێ د رۆمانێ دا د ئازرینیت و بەرچاڤ دکەت. بۆ نموونە ب زمان ئێخستنا داروبەران، یان بێ گیانان. ئەڤەژی دەرگەهەك بوویە داکو ئەوان مژارێن وی ڤیای ب ئازرینیت ژ زار دەڤێ وان پێشکێشی خواندەڤانان بکەت. ژ وان مژارێن هەرە گرنگ ژی، ئازراندنا پرسا ژینگەهێ و تێکدانا وێ یە ژلایێ مرۆڤانڤە. کا چاوا نەبەرپرسیاری و بێ هەلویستی یا مرۆڤی بوویە ئەگەر ژینگەه ئەڤرۆ رووی ب رووی گەلەك مەترسی و پرسگرێکێن هەمەجۆر ببیت. رۆماننڤیسی پەیامەکا هشیاری، رەوشتی، پەروەردەیی دقالبێ رۆمانێدا پێشکێشکریە. داکو مرۆڤی ب گشتی و خواندەڤانی ب تایبەتی ل سەر مژارا مەترسیا تێکچوونا سیستەمێن ژینگەهێ و ئەو کارەسات و پرسگرێکێن ژ ئەنجامێ وێ تێکچوونێ پەیدابن ئاگەهداربکەت و بەرەڤ رەوشت و پەروەردەیەکا دروست و ساخلەم د چاوانیا سەرەدەریکرن ل گەل ژینگەها سرۆشتیدا ئاراستەبکەت.

3. 1. 2. هشیاریا ژینگەهێ:

هشیاریا ژینگەهێ یا تایبەتمەندە ب بابەتێ ژینگەهێ ڤە. (تێگەهەکە بۆ رامانا زانین و تێگەهشتنێ هاتیە ئافراندن. و بوویە جهێ گرنگیدانا ڤەکولەران بۆ پاراستن و چاڤدێریکرنا ژینگەهێ)(38). هشیاریا ژینگەهێ ب پێنگاڤا سەرەکی یا پاراستنا ژینگەهێ دهێتە هژمارتن. (ئەو بوارەیە یێ کو گرنگیێ ددەتە بلندکرنا ئاستێ هشیارییا ژینگەهێ و بەلاڤکرنا رەوشەنبیریا ژینگەهێ دناڤ هەمی تەخ و چین و تەمەن و پیشەیێن جیاوازدا. ئەڤ کارە برێکا ئالاڤێن راگەهاندنێ، پەروەردێ و رێکخراوان دهێتە ئەنجامدان، ب وێ مەرەمێ کو حەژێکرنا سروشتی دهزرا مرۆڤی دا پێشبێخن و مرۆڤی بەرەڤ ڤیانا گەردوونی وەکو مالا وی یا ئێکێ ئاراستەبکەن)(39). هشیاریا ژینگەهێ ((کریارەکا عەقلی یە مرۆڤ دژیانا خۆیا رۆژانەدا کارپێدکەت و پراکتیزەدکەت. ئارمانج ژێ ئەوە ب شێوەیەکێ ئەرێنی سەرەدەریێ بکەت و هەولبدەت د چارەسەرکرنا ئاریشێن ژینگەهێ دا پشکداربیت و هەست ب بەرپرسیاریا تەمام بکەت بۆ باشترکرنا ژینگەهێ. و بەرسینگێ هەرتشتێ کو ئارامی و ساخلەمیا ژینگەهێ تێکددەت و مەترسیێ دئێخیتە سەر ب راوەستیت))(40).

د پارچەیەکا رۆمانێ دا، رۆماننڤیس ب شێوەیەکێ مەجازی وەسفا دارەکێ دکەت و وێ دارێ ب مرۆڤێن زانا و ژینگەهـ دوست تەشبیە دکەت و رۆلێ وان بەرز د نرخینیت، ل دەمێ کو رەخنێ ل دارێن دز و گەندەل دگریت. ئەڤەژی ئاماژەیە بۆ مرۆڤێن تێکدەر، زۆردار . ب شێوەیەکێ گەلەك درندانە و دوور ژ رەوشتی، سەرەدەریەکا نە یاسایی ل گەل گیاندار و روەکان دکەن. دیاردکەت هەردەم هندەك هەول و بزاڤ هەنە دڤێن ئەڤان کەسێن زانا و تێگەهشتی ژناڤ ببەن یان بزاڤێن وان سنووردارېکەن، پێخەمەت هندێ کو بشێن کارێن خو یێن دوور ژ رەوشتی بەرامبەر یێن دی ئەنجامبدەن، بێی کو سانسورەك هەبیت. یان هندەك هەبن ب رۆلێ هشیارکرنا وان رابن و وان ل سەر وێ نە دادێ هشیاربکەن. هەروەکو دڤێ پارچێدا دیاردبیت" رێبەرێن دارستانێ گۆتنە وێ دارێ مە نەڤێت تو هشك بی و ژ ناڤ بچی، ژبەرکو تو دارەك زانا و تێگەهشتی، هەر تشتێ تە بڤێت ئەم دێ پێشکێشی تەکن، ب تنێ دەست ژ هشیارکرنا داران بەردە و دگەل مەبە و بۆ مە بژی"(41). ل ڤێرە بابەتێ هشیاریێ زۆرێ گرنگە و ئارمانجا هەرە سەرەکی یا رەخنە و رەخنەگرێ ژینگەهێ یە، کو د گۆتار و ڤەکولینا خۆیا رەخنەیی دا خواندەڤانی ل سەر پرسا ژینگەهێ و پاراستنا وێ هشیاربکەت. رۆماننڤیس هشیاریا تەخەك ژ مرۆڤان بۆ پرسێن ژینگەهێ و پارێزڤانیێ و رابەریا دروست برێکا وێنەکرنا وێنەکێ ژ جیهانا دارا ددەتە پێشچاڤ کرن. رۆلێ ڤێ تەخێ زۆرێ گرنگە بۆ دروستکرنا بالانسێ و سەر راستکرنا وێ شاشیا رووی دای و رووی ددەت. بەرز نرخاندنا رۆلێ هشیاریا (تەخا زانا، ژینگەهپارێز) بۆ پرسێن ژینگەهێ گەلەکێ گرنگە و کارتێکرنا وان یا ئەرێنی بۆ زڤڕاندنا وێ لەنگیا کەڤتیە یان دکەڤیتە د سیستەمێن ژینگەهێ دا زۆرێ بەرچاڤە. ل بەرامبەر بەرەڤێ هەڤدژی ڤێ وێنەدکەت، کو

چ بهایەکێ پیرۆز و ب قیمەت ل دەڤ وان نینە و پێ ل هەمی تشتا دادنن. رۆلێ ئەڤێ تەخێ یێ نەرێنی یە. ئانکو ب دژی تەخا هشیارکەر و ژینگەهـ دوستانە. رۆمانئڤێسی رۆلێ سەرکێشێن مرۆڤایەتیێ ل سەر ئەردی و زلهێزان بڕێکا سەردارینا مرۆڤێ هشیار و تەخا ئەرێنی کو ئەڤەژی بڕێکا وێنەکرنا داران هاتیە بەرچاڤکرن، ڕیسواکریە. رۆمانئڤێسی خواندەڤان ل سەر هەبوونا هەردوو جۆرێن مرۆڤان هشیارکرینە. ب هیڤیا وێ چەندێ ل سەر هەمان ڕەوشتێ ساخلەمێ چینا ژینگەهپارێز هشیار و پەروەردەبکەت و گرنگیا وێ نیشابدەت. ژبەرکو پویتەنەدان ب ڤی بابەتی یان پشت گوە هاڤێژتنا وی و بەردەوامبوون ل سەر ئەڤێ زێدەگاڤی و پشت گوە هاڤێژتنێ، زیان و کارەساتێن مەزن دروست دبن. ڤیایە دیاربکەت چەندی هژمارا مرۆڤێن ژینگەهپارێز د ژینگەهـ و سرۆشتی دا یا کێم بیت، هژمارا پرسگرێکێن ژینگەهێ زێدەتر دبن و چارەڤیس خرابتر دبیت. ئەگەر ئەڤ جۆرێ مرۆڤان د ژینگەهـ و جڤاکی دا هەبن، ئەو ژلایێ خۆڤە دێ هندەکێن دی ئاگاکەن. و هوسا پاراستنا ژینگەهێ و گرنگیدان ب وێ و گشت پێکهاتێن وێ دێ دناڤ خەلکی دا بەلاڤبیت. لێ ژبەر نەبوونا مرۆڤێن ژینگەهپارێز و ژینگەهـ دوست و هشیار ل سەر پرسا ژینگەهێ، ئەڤ کارەساتە ڕوویدان و چارەڤیسێ مرۆڤایەتیێ بەرەڤ نەمان و وێرانکرنێ ڤە بر.

دپارچەیەکا دیتردا رۆمانئڤێس ژ زار دەڤێ باڵندەیەکی باس ل زولم و زۆرداریا مرۆڤان دکەت، کا چاوا بێ وژدانانە سەرەدەرێ ل گەل هەر تشتی دکەن، ل دەمێ دبێژیت: "ئەز ل سەر چەڤێن دارەکێ بووم و من ب چاڤێن خوە ددیت دەمێ مرۆڤەکێ ئاگر بەردایە باکورێ دارستانێ، ئەز نزانم کا بۆچی وی ئاگر بەردایێ، لێ هەست پێ دکم وی ژی نەدزانی بۆچی ئاگری بەرددتێ"(42). خۆشی دیتنا مرۆڤان ژ زیان گەهاندن ب ژینگەهێ پرسەکا گرنگە. رۆمانئڤێسی ڤیایە مە ل سەر ڤێ مژارێ هایداربکەت. ژبەرکو نەزانینا مرۆڤی ژ مەترسیا ڤێ ڕەفتارا دووری ڕەوشتی یاکو ئەو بەرامبەر ژینگەهـ و سرۆشتی دکەت، پێدڤی ب هشیارکرن و پەروەردەکرنێ یە. ڕادێ بێ مێشکیا مرۆڤی و نزمبوونا هزرکرنا وی و بێ پاکیا وی هەمبەر وان ڕەفتارێن ئەو دکەت بۆ گیانداران دیاربوویە و ئەو هەست پێ دکەن کو مرۆڤ زیانێ دگەهینە خۆ و یێن دی، لێ مرۆڤی ئەو هەستە نەکریە، زۆر یێ بێ هەست و هزرە.؟ چونکو ڕادێ نەهشیاری و سەرداچوونا مرۆڤان گەهشتیە وێ ئاستی ئەو بخۆ دێ بنە ئەگەرێ ژناڤبرنا خۆ. ئانکو هندە بێ بەرپرسیاری و بێ هزر کاردکەت. دووربین نینە، ئەگەر و مەترسیان نابینیت.؟ رۆمانئڤێسی ڕەفتارێن نە بەرپرسیارانە و دووری ڕەوشتی یێن مرۆڤان گەهاندینە ژینگەهێ د داروبەران دا وێنەکرینە. داکو مرۆڤی ل سەر ڕەفتار و چالاکێن وی یێن هۆڤانە هشیار و ئاگەهداربکەت. چونکو دەستکاری کرن د سرۆشتی دا (بۆ سەنتەرکرنا مرۆڤی)، بەلانسا سرۆشتی تێکدایە و زیان گەهاندیە سرۆشتی و ژینگەهێ و ژیانێ ب گشتی. رۆمانئڤێسی بڕێکا چەندین ئاماژەیان ڤیایە دیاربکەت، ڕەڤین، بارکرن، چوون، بابەتێن هەستیار و نەچارینە مرۆڤ تووش دبیتێ. گیانەوەر، روەك و بێ گیان، ژبەر تێکچوونا ڕەوشێ، دەستکاریا مرۆڤی، تێکدانا بەلانسێ، نەهێلانا یەکسانیێ، زۆرێ بێزار و خەمگین بووینە. ئەڤە هەمی ژی کریارێن شاشن مرۆڤ دکەت، پێدڤی ب خۆ زڤڕین و پێداچوونێ نە. چونکو دەستکاریکرن و ڕەوشێن دەستکرد، نەئارامی و تێکدانێ دروست دکەن و ژیانێ سەروبن دکەن. نەبوونا هشیاریێ ل دەڤ مرۆڤی دەربارەی ئەوان کارەساتێن ئەو دکەت و تێنەگەهشتنا وی بۆ دەرئەنجامێن ڕەفتارێن وی یێن خراب، رۆمانئڤێس پاڵدایە ڤێ هشیاریێ ژ زاردەڤێ گیانداران بۆ مرۆڤان ڤەگوهێزیت. دوو ڕوویاتیا مرۆڤی بەرامبەر ژینگەهێ، خاپاندنا وی بۆ یێن دی، بۆ هندێ یە داکو حەزێن خۆ پێ تێربکەت و پرسا ئازادیێ ژی دڤی قالبی دا وێنەکریە. نەبوونا هشیاری و زانیاریان ل سەر ئەو نەخۆشیێن مرۆڤ دروست دکەت، رۆمانئڤێس پاڵدایە کو سرۆشت و ژینگەهـ وانەیا ژیانێ و پێکڤە ژیان و ئازادی و مافان بدەنە مرۆڤی. چونکو مرۆڤ ژ ڤان بهایان هاتینە شویشتن. لەورا نەچاربوویە ژ زاردەڤێ بێ گیان و گیاندار و روەکان وانەیا ئەرك و ماف و بهایان پێشکێشی مرۆڤان بکەت و هشیاربکەت. رۆمانئڤێسی د گەلەك پارچەیێن رۆمانێ دا تبلێن مەزنێن تاوانێ بۆ مرۆڤان و ڕەفتارێن وان یێن دژمنکارانە درێژدکەت. و ددەتە دیارکرن کو مرۆڤی سەربورێن زۆر خراب هەنە بەرامبەر سرۆشتی ب گشتی و گیاندار و روەکان بتایبەتی. ڤان ڕەفتاران دیروکا وی ڕەشکریە، ژبەرکو مرۆڤان دلوڤانی و مرۆڤبوونا خۆ ژدەستدایە و کریارێن زۆر ترسناك و دژمنکارانە دکەن.

رۆمانئڤێسی د چەندین پارچەیێن رۆمانێ پەیڤا (گلێشخانە)هینایە. ئەڤ چەندە باشتر خۆیادبیت ل دەمێ (کاتی) د لیگەریانا (ساندی)یێ دا، کو یاریا خویشکا (لینیایێ) (پەری)یێ یە وێنەدکەت و دبێژیت: " ئەو دەمەك گەلەك درێژ بوو من ئەو ژ ماڵ دەرێخستی،... بۆ دەمەك درێژ ئەز دناڤ وێ گلێشخانەیێ دا گەریام، لێ ل چو ئەردا دیارنەبوو، د لیگەریانا وێ دا شووشەیەك چوو د پێیێ من را و ئێکەمین جار بوو من د ژیێ خوە دا خوینا خوە دیتی، ب لەز بەر ب ماڵ هاتم، دەیکا "لینیا"یێ ئەز ل بەر سینگێ خوە دانام و ئەز برم ژۆر، پێیێ من شووشت، پەرۆکەك سپی ل پێیێ من ئالاند". هەروەسا دبێژیت:" پشیکا وان یا رەش... دەڤێ خوە هاڤێت زکێ من و ئەز ل دووڤ خوە راکێشام و برم ناڤ گلێشخانەیا ل پشت ماڵا "پەری"یێ... سپیدەیەکێ من دیت چەند کەسەکان ئەز هاڤێتم دناڤ کیسکەکێ رەش دا و ئەز ئینام هاڤێتم ڤێ دەرێ، ئەڤ دەرە جهێ بەرمایکێن مرۆڤایە، جهێ وان

تشتایە ئەوین مرۆڤ ژێ تێربووین..."(43). هینانا پەیڤا (گلێشخانە) چەند جاران دناڤ بەرهەمیدا ئاماژەیە بۆ ژینگەهەکا پیس و تێکدایی ژلایێ مرۆڤێن ویڤە. هینانا ئاماژەیا "گلێشخانەیا ل پشت مالا پەرێ" ئاماژەیەکا زۆرا نەشرینە کو مرۆڤان کولان و تاخ و دەوروبەرێ نێزیکی مالێن خۆ کرینە جهێ خرڤەبوونا گلێشی. پرسا پیسبوونێ و هەبوونا بەرمایك و گلێشخانەیان پرسەکا جدی و ترسناکە دڤی سەردەمی دا و بوویە مژارا سەردەم و گشت جیهان پێڤە مژوویلبوویە. ژبەرکو ئەڤ بەرمایکە ژیانا ل سەر ئەردی ب هەرسێ ژینگەهێن(هشکاتی، ئاڤی، هەوایی) دئێخنە د مەترسیێ دا. دەستدرێژیەکا ئاشکرا و زالمانەیا ژلایێ مرۆڤانڤە ل سەر ژینگەهێ دهێتەکرن. نەهشیاری و بێ ڕەوشتی یا وان بەرامبەر بەرپرسیاریا وان بۆ بابەتێن گرێدایی ژینگەهێ دیاردکەت. ڕۆماننڤێسی ڤیایە دیاربکەت ژینگەها پاقژ پێدڤی ب مرۆڤەکی یە کو بهایێن ڕەوشتی ل دەڤ هەبن داکو بشێت چاڤدێریا ژینگەها خۆ بکەت و بپارێزیت. و هەمی شیان و دەمێ خۆ پێخەمەت خزمەت و بەڕەڤانیکرن وێ ب مەزێخیت. پاقژ ڕاگرتنا ژینگەهێ، بەلگەیە ل سەر پێشەنگی و ڕەوشەنبیریا مرۆڤی و هشیاریا وی ل سەر گرنگیا پاراستنا ژینگەهێ. ژبەرکو دڤی سەردەمی دا ژیان د ژینگەهەکا ساخلەم دا مەرج و پێدڤیەکا زۆرە.

3. 1. 3. ڕەوشتێ ژینگەهێ:

ڕەوشتێ ژینگەهێ ل وی دەمی پەیدادبیت (دەمێ مرۆڤ و گشت بونەوەرێن سرۆشتی ل گەل ئێك یەکسان بن. و ڕێز ل وەکهەڤیا دناڤبەرا مرۆڤی و گیاندارێن دیدا بهێتەگرتن. دەستهەلاتا مرۆڤی وەکو باب سالار ل سەر گەردوونی و گشت بونەوەرێن وێ بهێتە راکرن. و هەمان پیڤەر و بهایێن ڕەوشتیێن تایبەت ب مرۆڤی ڤە ل سەر گرۆپ و بونەوەرێن دیتر بهێنە پراکتیزەکرن) (44). دهێتەگوتن (ڕەوشتێ ژینگەهێ بەشەکێ ژ فەلسەفێ، سەرەدەریێ ل گەل دیتن و بیروبۆچوونێن ئەخلاقی دناڤبەرا مرۆڤ و ژینگەهێ دا دکەت. و گرنگیێ ب وێ ڕێکێ ددەت یاکو مرۆڤ کارتێکرنێ ل سەر ژینگەها سرۆشتی دکەت. هاریکاریا مرۆڤی دکەت کا چاوا دێ شێت ب شێوەیەکێ کێمتر زیانێ گەهینیتە ئەردی)(45). مژارا ڕەوشتی، پێگیربوونا ئەخلاقی یە بەرامبەر ڤشێن پاشەڕۆژێ. ژبەرکو (پرسگرێکێن ژینگەهێ ژ ئەنجامێ ڕەوشت و ڕەفتارێن شاشێن مرۆڤی بەرامبەر ژینگەهێ پەیدا دبن.کارتێکرنێ ل ڤشێ سەردەم و داهاتی وەکو ئێك دکەت)(46).

د دیمەنێ بێ هەستیا مرۆڤی هەمبەر ژینگەهێ دا، ڕۆماننڤێس دبێژیت:" ئاگرێ دارستانێ زێدەدبوو، من ددیت کا چاوا دار، بالندە و گیانەوەر دەرڤن. دارێن شیانێن ڕیڤەچوونێ هەین دەرڤین و یێن شیان نەین، ب تنێ دگرین و نەفرەت ل وی کەسی دکرن یێ ئاگر بەردایە وان. دەنگێ گرییا شتلێن دار و تێشکێن گیانەوەران دهات، لێ من چو پێچێنەدبوو و من شیان ژێ نەبوون هاریکاریا وان بکەم، بەلکو ب تنێ من ژی وەکو وان خوە ژ سۆتنێ قورتال دکر"(47). ڕۆماننڤێس دیمەنەکێ تراژیدیێ (سووتنا دارستانێ) و ڕەفتارا مرۆڤی یا هۆڤانە و نێگەتیڤ ددەتە دیارکرن. (دار، بەر، باڵندە و ئاگر) ب زمان ئێخستینە و زۆرداریا مرۆڤی و زێدەگاڤیا وی ل سەر سرۆشتی و ژینگەهێ وێنەکریە. مرۆڤی ب ڕەفتارا خۆیا هۆڤانە ئەڤ کریارا دووری ڕەوشتی ئەنجامدا. ڕۆماننڤێسی ڤیایە مە ل سەر ڕێکێن ڕەوشتی یێن دروست و ئاڤاکەر پەروەردە و هشیاربکەت. ژبەرکو هەر لەنگی و دەستدرێژیەکا ژلایێ مرۆڤی ڤە دهێتەکرن ژ ئەنجامێ تێکچوونا سیستەمێن ڕەوشتی یە.

ڕۆماننڤێسی دڤێ پارچێدا (بەر) هینایە زمان و ژ زار دەڤێ وی دبێژیت:" هەموو هزردکن بەر چو جاران هەست ب ئێشانێ ناکن، کەنگی دێ هزرکن کو بەر ژی دئێشن، هەست ب شکاندنێ دکن، خەریب دبن، دئاخڤن، دگرین و هەروەسا دمرن ژی!" (48). ڕۆماننڤێسی ژان و ئێشانا ژینگەهێ برێکا دەربڕینا ژانێن بەرەکی و دروستکرنا دیالۆگان دناڤبەرا بەران دا وێنەکرینە. تا وی ڕادەی هەبوویێن ژینگەهێ (بەر، ئاگر) لێککەتینە و دوبەرەکی دناڤبەرا واندا رویدایە. ئەوژی ژ ئەنجامێ ڕەفتارا شاشا مرۆڤی بوویە. ڕۆماننڤێسی هەموو هەستێن مرۆڤی داینە (بەری): گریان، ئاخڤتن، خەریبی، ئێشان.... ئەڤە بخۆ، وێ پەیامێ دیاردکەت کو مرۆڤ چەندێ بهێز و دلرەق ژێ بیت، هەر هەستێن هەین و دڤێت گوهدانا هەستێن وی هەبیت. دا نەبیتە درندە. ڕۆماننڤێسی ڤیایە خوانەڤانی ل سەر مژارا هەستکرن ب پێکهاتێن سرۆشت و ژینگەهێ هشیاربکەت و نیشابدەت، کو ژلایێ رەوشەنبیری ڤە ژینگەها مرۆڤی و ژینگەها سرۆشتی ی شێوەکێ موکوم پێکڤە دگرێداینە. لەورا ڤیایە مرۆڤی بەرەڤ پەروەردەکا دروست و ساخلەم ئاراستەبکەت. داکو ئێدی مرۆڤ ماڤێ پەراوێزکریان د سرۆشتی دا بدەنێ و دوان بگەهن و سەرەدەریەکا باش ل گەل بکەن و هەست پێ بکەن. ژبەرکو هەستکرن ب هەبوونا وان، خالەکا زۆرا گرنگە و ئەوە بەردەوامیێ ب ژیانێ ددەت.

دڤان ڕێزێن خوارێدا (تلێرتا) کو بەرەکە، هاتیە دناڤ جیهانا مرۆڤان دا. د هەڤپەیڤینەکا دناڤبەرا تلێرتایی و (بورغی)یەکیدا بورغی دبێژیتە بەران: " بەرینۆو، ئەز بورغی مە...، چەندین بەرێن وەکو هەوە د بەر من را دەرباز بووینە و هەتا نوکە من دوبارە نە دیتینە، ئەز پشتراستم ئەڤە بۆ جارا ئێکێ و

دووماهیکێ یە هەوە ژێ دبینم،... ئەڤە کارگەها دورستکرنا بلۆکایە... ئەڤێن هوون دبینن بلۆکن و هوون ژی هەموو دێ بنە بلۆك و دێ ئاڤاهی ب هەوە هێنە ئاڤاکرن... ژ ئەڤرۆ پێڤە، ژیانا هەوە دێ هێتە راوەستاندن و گەلەك زەحمەتە هوون خوە ژێ قورتال بکن، پێکولێ نەکن ئازاد ببن، ... خوە هەکەر هوون قورتال ژێ بوون، دێ د ژینگەهێ دا ژین، نە وەکو وێیە یا هوون لێ ژیاین. هەکەر هوون بوونە بلۆك، دبت بکەڤن دیوارێ ژۆرەکا نڤستنێ، یان ژی ببن دیوارێ کۆگەهەکێ یان ببن دیوارێ قوتابخانەیەکێ. و هەکەر بوونە کلبستون، دبت بکەڤن بەر لێڤێن جادەیەکێ و رۆژانە هزارەهان مرۆڤ و گیانەوەر د بەر هەوە را دەرباز ببن... دێ کانیێن بێهیڤیبوونێ د هەوە دا دەرکەڤن، هوون دێ هزرکن کو چو جارێن دی هوون ئازاد نابن، لێ مافێ هەوەیە ب وی رەنگی هزر بکن، ژبەرکو دەرکەفتن ژ وێ دەرێ مەحالە"(49). دەستکاریا مرۆڤی د ژینگەهێ دا بوویە ئەگەرێ ژناڤچوونا جووینەکا کەڤنار و دروستکرنا جووینەکا نوی، کو هەمان جوانی و رەسەناتیا کەڤن نینە. دەمکی یە و زۆر مفادار نینە. ئەڤەژی بێ مێشکی یا مرۆڤی دیاردکەت بەرامبەر پرسێن ژینگەهێ. رۆماننڤێسی ئەو دەستکاریا مرۆڤی د ژینگەهێ دا کری و ژینگەهەك دەستکرد ژێ ئاڤاکری و ژیان و ژینگەهـ و سرۆشت ئێخستینە د چوارچۆڤەکێ بەرتەنگ و نەلڤ دا، کو ئێدی ئەو ژ روح و خۆشیا بووری بێ بار ببن و دووبارە نەبنەڤە تێدا. ئەڤە وەك دیالۆگ دناڤبەرا (بەرەکی) و (بورغیەکی)دا بەرچاڤکریە. دیسان رەخنێ ل خۆ نەزڤرینا مرۆڤان دگریت. دووبارەکرنا رەفتارێن شاش ئەو بێزارکریە. نە گوهۆرینا ڤان رەفتاران: (خودا، گیاندار، ژینگەهـ، سرۆشت، هەمی) ژ مرۆڤی بێزارکرینە. رۆماننڤێسی ڤیایە برێکا بەرهەمێ خۆ مرۆڤی پەروەردەبکەت، کو دووبارە ل خۆ بزڤرن و ب رێکێن رەوشتی سەرەدەرێ ل گەل ژینگەها سرۆشتی بکەن. وی ل سەر بێزاربوونا گشت پێکهاتێن سرۆشتی ژ رەفتارێن وی یێن خراب و دووری رەوشتی هشیاربکەت.

3. 1. 4. پەروەردا ژینگەهێ:

مەرەم ژ پەروەردا ژینگەهێ، گرنگیدانە ب ژینگەهێ و پێدڤیا پاراستنا وێ. دەرئەنجامێ هشیاربوون ب پرسگرێکێن ژینگەهێ، گرنگی ب ڤی شێوەیێ پەروەردێ هاتەدان. ((پەروەردا ژینگەهێ هەولدەدەت مرۆڤەکێ ژینگەهی یێ وەسا بەرهەمبینیت کو دسیستەمێن سرۆشتی یێن ئالۆز بگەهیت و هەست ب بەرپرسیاریێ بەرامبەر وان بکەت. ژبەرکو دبنیات دا ئەوژی بەشەکە ژێ. ئارمانج ژێ ئەوە مرۆڤی فێربکەت، کو تێبگەهیت و بزانیت ئەو بونەوەرە یێ کو کارتێکرنێ ل ژینگەهێ دکەت و دهەمان دەمدا پێ کاریگەر دبیت؛ ئانکو دوو تشتن ناهێنە ژێکجوداکرن))(50). دشێن بێژین پەروەردا ژینگەهێ: (کریارا دروستکرنا بها، ئاراستە، بەهرە و زانینا پێدڤیە بۆ تێگەهشتن و نرخاندنا پەیوەندیێن ئالۆزێن مرۆڤی و شارستانیا ل گەل ژینگەها تێدا دژیت. دووپاتێ ل سەر پێدڤیا پاراستن ل سەر ژێدەرێن ژینگەهێ و دروست بکارهینانا وان رۆهن دکەت)(51). ئارمانج ژ پەروەردا ژینگەهێ (هشیارکرنا مرۆڤی یە ل سەرانسەری جیهانێ ل سەر بابەتێ ژینگەهێ ب گشتی و گرنگیدان ب پرسگرێکێن وێ. هەروەسا زێدەکرنا شارەزایی و زانیارییایە ل سەر ژینگەهێ، داکو ل دەمێ چارەسەرکرنا پرسگرێکێن ژینگەهێ یێن سەردەم دا، بشێن هاریکاریا مرۆڤی بکەن و رێکێ نەدەن پرسگرێکێن نویتر پەیدابن)(52).

داروین د پەرتووکا خۆیا (بنیاتێ جۆران)دا ئاماژێ ب وێ چەندێ ددەت، کو د سرۆشتی دا مان بۆ کەسێن بهێزە. رۆماننڤێسی ژی د پارچەیەکا رۆمانێ دا پرسا مانێ ئازراندیە ل دەمێ دبێژیت:" پتریا جاران تشتێن بچووك و لاواز دچن، تشتێن مەزن چو جاران هزرا چوونێ ناکن، ئەو ل دەستپێکێ سۆزا مانێ ددن و دەمێ سۆزێ ددن کو بمینن، ئەو دمینن، دمینن هەتا مرنێ، هەتا ژیان هەبت و د خوەشی و نەخوەشییان دا پێکڤە دمینن"(53). داروینی د تیورا خۆدا دیارکریە کو د هەلبژارتنێن سرۆشتی دا ب تنێ ئەو تشت دمینن یێن کو هێزا خۆ ل بەر راگرتنێ هەی کو بشێن خۆ ل گەل گشت کاودانێن سرۆشتی ب گونجینن. بەرۆڤاژی یێن شیانێن خۆ گونجاندنێ نەبن، ئەو دهەلبژارتنا سرۆشتی دا دەردکەڤن. کەواتە؛ گونجاندن کریارا هەرا چالاکا مانێ یە. رۆماننڤێسی برێکا بەرهەمێ خۆ، پەیاما ل خۆ زڤرینا مرۆڤی بەرامبەر رەفتارێن وی یێن شاش دایە دیارکرن، داکو ژ تەپەسەری و سەنتەربوونا مرۆڤی ڤەگەریت بۆ سەنتەربوونا ژینگەهێ و سرۆشتی و ئاشت بوونێ ل گەل سرۆشتی و ژینگەهێ بکەت. رۆماننڤێسی ڤیایە دیاربکەت، چەسپاندنا یاسایا داروین (مان بۆ یێ بهێزە) عەقلیەتا مرۆڤی گوهۆریە و ئەو کریە دڕندە بەرامبەر یێن دیتر. لەورا حەزا خۆ سەپاندن، ئێخسیرکرنا یێن دی، ژناڤبرن و دەستکاری کرن د یێن دی دا (ژینگەهـ، سرۆشت، مرۆڤێ لاواز)، ئەو بەرەڤ ڤێ عەقلیەتا شاش و رەفتارا نە بەرپرسیارانەڤە بریە. ڤیایە خواندەڤانی برێکا دانا ئەڤان زانیاریان رەوشەنبیربکەت و فێری هونەرێ خۆ گونجاندنێ بکەت و ژ سەنتەربوونێ و سەروەرێ دووربێخیت.

د پارچەیەکا دیترا رۆمانێ دا مژارا پاراستنا ژینگەهێ و دلوڤانی برن ب هەر رەگەزەکێ سرۆشتی و هینانا ناڤێ رەنگێ (کەسك) کو بالکێشترین رەنگە، ئاماژەیە کو رۆماننڤێس مرۆڤەك ژینگەهپارێز و ژینگەهـ دوستە. رۆماننڤێسی بزاڤکریە ژینگەهـ دوستیا خۆ ژ زار دەڤێ کەسایەتیێن جۆراوجۆرێن بەرهەمێ خۆ ب گەلەك ئاوایان ئاشکرابکەت وەکو دڤان رێزێن خوارێ دا هاتی: " ئەز کەسکم حەز ژ جلێن رەنگا و رەنگ دکم، رەنگێ هەری بالکێش ل دەڤ من

کەسکە، ژبەرکو هەر دەمێ رەنگێ کەسك دبینم، هەست ب ژیانێ دکم، هەست پێ دکم کو هێشتا ژیان بەردەوامە، هێشتا هەر تشت ب باشی ب رێڤە دچت"(54). بزاڤکریە کەسایەتیا رۆمانا خۆ بناڤێ (لێنیا) کو مرۆڤە و مێ یە، بدەتە دیارکرن کو ئەوژی ژینگەهپارێزە. هینانا ناڤێ رەنگێ کەسك و حەزژێکرنا وێ کچێ بۆ ڤی رەنگی، ئاماژەیەکا ئاشکرایە کو کچەکا دلوڤان و ژینگەهپارێزە. ژبەرکو پرانیا ئەوان کەسێن ژینگەهـ دوست، دلوڤانن و رێزێ ل هەر ئافراندنەکا خودایی دگرن. رۆماننڤێسی ژ زار دەڤێ وێ پرسەکا دیترا گرنگ ئازراندیە ئەوژی هەبوون و دیتنا رەنگێ کەسکە. کەسك ئانکو ژیان. ژبەرکو هەر دەمێ کەسکاتی نەما، ژیان بێ تام و بێزار دبیت، چ رەنگ و جوانی نامینیتە د ژیانێ دا. ژیان د هەبوونا کەسکی دا بەردەوام دبیت. هەبوون و مانا کەسکی و دیتنا وی؛ ئاماژەیە کو هێشتا مرۆڤێن باش و ژینگەهپارێز ماینە دژیانێ دا و هەنە. ژبەرکو دڤی سەردەمی دا، سەردەمێ پێشکەڤتنا تەکنولۆژیایێ و شارستانیا مرۆڤایەتی و زێدەبوونا هژمارا ئاکنجیان و پێدڤیێن وان یێن ژیانێ، رووبەرێن مەزن یێن کەسکاتی بۆ تێرکرنا پێدڤیێن مرۆڤان هاتینە ژناڤبرن. لێ خۆیایە کو چەندی دەم دەربازببیت، هەر هندەك کەس هەنە بەرەڤانیێ ژ سرۆشتی و ژینگەهێ دکەن. و چەندین رێکخراو و یانە و سمینار و کونگرەیان ل دۆر ژینگەهێ و پاراستنا وێ ل ژێر ناڤێن جوداجودا گرێددەن و مفا و گرنگی یا سرۆشتی بگشتی و مانا هەمەجۆریا ژیانێ بۆ خەلکی ددەنە دیارکرن، پێخەمەت هشیارکرنا وان ل سەر ئەڤ زێدەگاڤی و تێکدانا ژینگەهـ ژلایێ مرۆڤان ڤە رووی ب رووی دبیتێ. ئەڤ پارچەیە ژی بابەتێ ژینگەهپارێزی و ژینگەهـ دوستیا رۆماننڤێسی دسەلمینیت. ڤیایە برێکا بەرهەمێ خۆ، خواندەڤانی ل سەر ئەڤێ پرسا گرنگ هشیار و پەروەردەبکەت. داکو هەستکرن ب بەرپرسیاریێ بەرامبەر ساخلەمیا هەسارێ ل دەڤ خواندەڤانی پەیدابکەت. داکو ئەوژی ب رۆلێ خۆ بەرەبابێن ل دویڤ خۆدا فێربکەت و هەستکرن ب بەرپرسیاریێ و هشیاربوون ل دور بابەتێ ژینگەهپارێزیێ ل دەڤ وان پەیدابکەت. هەلبەت ڤیانا کەسکی و ئازراندنا وی د رۆمانێ دا، دیسان ئاماژەیە کو رۆماننڤێس کەسەك هشیار و رەوشەنبیرە ل دۆر پرسا ژینگەهێ و ژینگەهپارێزە. ڤیایە مژارا زێدەگاڤیا مرۆڤی ل سەر ژینگەهێ و نەهێلانا رووبەرێن کەسك ب ئازرینیت. داکو ئاماژێ بدەتە وێ چەندێ کو بنبرکرنا و کێمبوونا رووبەرێن کەسك د ژینگەهـ و سرۆشتی دا، دبیتە ئەگەرێ دروستبوونا لەنگیێ د هەڤسەنگی یا ژینگەهێ دا، وێرانکرنا ژینگەهێ، تێکچوونا کەش و هەوایی، نەمانا هەمەجۆریا شێوەیێن ژیانێ، رویدانا کارەساتێن سرۆشتی، ڤیایە مرۆڤان ل سەر مەترسیا زێدەگاڤیێن وی هشیاربکەت. بەردەوام بوون ل سەر ئەڤێ کریارێ کارتێکرن و مەترسیەکا زۆر ل سەر هەبوونێ و پاشەرۆژێ هەیە. لەورا ژی ڤیایە مرۆڤی فێری ڤیانا کەسکی بکەت و پاراستنا وی ددلێ مرۆڤی دا مەزن بکەت. پەروەردا ژینگەهێ رۆلەکێ گرنگ دگێریت د ئاڤاکرنا تاکەکەسی دا. داکو بشێت خزمەتا ژینگەها خۆ بکەت و ژ هەر وێرانکاریەکێ بپارێزیت. و هەست ب بەرپرسیاریێ بکەت بەرامبەر گشت پێکهاتێن ژینگەهێ و سرۆشتی. دیسان رۆلەکێ بەرز د بلندکرنا ئاستێ هشیاریا ژینگەهێ دا دگێریت. کەسێن پەروەردەکری ل سەر پرسا ژینگەهێ دشێن ئاستێ هشیاریێ ل دەڤ خەلکی بلندبکەن داکو ژ کریزا هەیی دەربازبین. لەورا فەرە پەروەردا ژینگەهێ ل گشت قۆناغێن خواندنێ بهێتە خواندن و بەلاڤکرن. داکو تاکەکەسەکێ هشیار، رەوشەنبیر، خودان رەوشت و پەروەردەکری برێکێن ساخلەم ل دۆر پاراستنا ژینگەهێ بهێتە ئاڤاکرن. کو ئەوژی ب رۆلێ خۆ ب بەلاڤکرنا هشیاریا ژینگەهێ ل ناڤ خەلکی دا رابیت.

رۆماننڤێسی ڤیایە ژ زار دەڤێ ئانیتایێ، ئەو کەسا دلۆڤان و ژینگەهـ دوست، باس ل پەرتووکەکێ بکەت کو یا رۆماننڤێسێ کورد (شادی خەمگین)یە. ئەڤ پەرتووکە رۆمانەکە بناڤێ "لاندکا زارۆکێ ئاڤێ". هەلبەت ژ ناڤێ وێ دیارە مرۆڤەك ئاڤی، ئانکو تێکەلکرنا بونەوەرەکی کو جهێ وی ژینگەها هشکاتیە، لێ ژبەر چ ئەگەرێ هەبیت ب زارۆکێ ئاڤی هاتیە بناڤکرن. ددەمەکیدا مرۆڤێن ئاڤی نینن، بەلکو گیاندار و روەکێن ئاڤی هەنە. ئەڤ پەرتووکە پەرتووکەکا زۆرا گرنگە، ژبەرکو گرێدایی رێزگرتنا سرۆشتی و پاراستنا هەمەجۆریا ژیانێ یە. " هەر کەسێ ڤێ رۆمانێ بخوینت، دێ رێزێ ل هەر تشتی گرت، دێ ل بەرا، دارا، گیانەوەر و خوە دێ رێزێ ل وەستیانا ئەوران ژی گرت، لێ مخابن ڤیسەرێ وێ مر و رێز لێ نەهات گرتن، ژبەرکو دەمێ یێ ساخ کەسێ پەرتووکێن وی نەدخواندن! ڤیسەرەك بوو، رێژەیا هەری مەزن یا ڤێسینێن وی د مەزن و تژی زانین بوون"(55). هینانا ناڤێ پەرتوکا ناڤبری ژلایێ رۆماننڤێسی ڤە ئاماژەیە کو رۆماننڤێس یێ ئاگەهدارە ل سەر بەرهەمێن گرێدایی پرسا ژینگەهێ. ڤیایە خواندەڤانان ل سەر پەرتووکێن بڤی رەنگی و هەبوونا وان دناڤ وەلاتێ خۆدا ئاگەهداربکەت. رۆماننڤێسی ڤیایە خواندەڤانی ل سەر هەبوونا پەرتووکێن بڤی رەنگی ئاگەهداربکەت و زانیاریێن دناڤدا بۆ خواندەڤانان ڤەگوهێزیت، داکو ئەوژی بچن و ئاورەکێ ل پەرتووکا ناڤهاتی بدەن و خواندنا وێ ببیتە هاریکار وکارتێکرنێ ل خواندەڤانان بکەت، کو ببنە کەسێن ژینگەهپارێز و رێزێ ل پێکهاتێن ژینگەها سرۆشتی بگرن. د هەمان دەمدا رۆماننڤێسی پەیامەکا پەروەردەیی ژی گەهاندیە و برێکا پەرتووکێ و زانیاریێن ل ناڤدا ئەم فێری هونەرێ رێزگرتنێ کرینە. لەورا دشێین بێژین هینانا نموونا پەرتووکا گرێدایی پرسێن ژینگەهێ دوو رامانان دبەخشیت:

- رۆماننڤێسی دڤێت هشیاریا ژینگەهێ، پەروەردەیا ژینگەهێ و رەوشەنبیریا ژینگەهێ بۆ خواندەڤانان پەیدابكەت و وان بكەتە مرۆڤێن هشیار و رەوشەنبیر بۆ پرسێن گرێدایی سرۆشت و ژینگەهێ و پاراستن و رێزگرتنا هەمەجۆریا تێدا.

1- ڤیایە رەخنێ ل عەقلێ پاشڤەمایێ خواندەڤانان بگریت، كو هند ناخوینن یان هەكە بخوینن ژی، تشتێ هەژی و ب سەنگ ناخوینن و بابەتێن هوسا هێشتا نەبووینە جهێ سەرنجراكێشانا وان. لەورا ڤیایە ژ لایەكێڤە بەرێ خواندەڤانان بدەتە بەرهەمێن بڤی رەنگی.

2- خواندەڤانان ل سەر پرسا رێزگرتن ل ڤێسەران هشیاربكەت. و پەروەردەكرنا ل سەر بهایێ رێزگرتنێ بەلاڤبكەت.

3. 1. 5. مەترسیا زالبوونا زانست و تەكنولۆژیایێ ل سەر ژینگەهێ:

پێشكەڤتنا زانست و تەكنولۆژیایێ ل سەردەمێ نوی كارتێكرنەكا هەرە مەزن ل سەر ژینگەهێ كریە و بوویە ئەگەرێ تێكدانا وێ. (مرۆڤی بڕێكا تەكنولۆژیایێ زێدەگاڤی و دژمنكاری ل سەر سرۆشتی ئەنجامداینە، هەر تشت ژ رێرەو و رامانا وی یا دەستپێكێ گوهۆریە و ب توندی و بڕێكا هێزێ، تشتێ ڤەشارتی و عومباركری ژ سرۆشتی دەرێخستیە. ژ ئەنجامێ توندی و دەستدرێژیا زێدە یاكو ل سەر سرۆشتی دهێتە ئەنجامدان، ئێدی سرۆشتی ژی باج ل سەر مرۆڤان هەنە؛ ئانكو سرۆشتی ئێدی بۆچوون و دەنگ و ئاخڤتنا خۆ هەیە. سرۆشتی ب گەلەك شێوەیان: ب هشكاتیێ، پیسبوونێ، چولبوونێ، نزمبوونا رێژا ئاڤێ، تێكدانا هەڤسەنگیا ژینگەهێ دناڤبەرا جۆرێن زیندی، بلندبوونا پلەیێ یا پلێن گەرمیێ، دیاربوونا نەخۆشیان بەرسڤا مرۆڤان دا)(56). تەكنولۆژیایێ سرۆشت ژ ئارمانجێ بۆ ئامرازی گوهۆریە و مافێن سرۆشتی پێشیلكرنە و ژبیر كریە سرۆشت خودان دەنگ و بۆچوونە و وی ژی بەرسڤێن خۆ هەنە. نەهێلانا ژێدەران و زێدەرۆویكرن د بكارهینانا واندا؛ ئانكو نەمانا ژیانێ. ژبەركو چ ژێدەرێ هاتە دەرڤە ئێدی دووبارە نابیتە ڤە. و هوسا ڤشێن پاشەرۆژێ نەشێن بەردەوامیێ ب ژیانا خۆ بدەن. چونكو ژیانا مرۆڤایەتی ل سەر سرۆشتی و ژێدەرێن ویە. لەورا فەرە رێزێ ل ڤشێ ل دویڤ خۆدا بگرین و باهرا وان ژ خێر و بێرێن ڤێ ژینگەهێ بهێلین، داكو ئەوژی بشێن دژینگەهەكا پاقژ و تژی ژێدەر و خێر و بێردا بژین.

د پارچەیەكا رۆمانێ دا رۆمانڤێسی ژ زاردەڤێ (تریڤ)ێ باسێ ژینگەها دروستكری یا مرۆڤان كریە و وەسفا وێ كریە ل دەمێ دبێژیت:" ئەز بەر ب جهێ ژیانا مرۆڤان چووم، ل رەخێ رێكەكێ راوەستیام، ژ دەنگێن بلند تژی بوو، دارێن نزم، ئەز گەلەك وەستاندم، دەنگێ وان ئامێرەیان ئەوێن مرۆڤان دورستكرین "(57). هەروەسا دبێژیت: " ئەز گەلەك ژ دارستانێ دوور بووم، چەند ئەز پتر دچووم دار كێمتر دبوون و چەند دار كێمتر دبوون، من تشتێن نووتر ددیتن، پتریا وان ژی ئەو بوون یێن ب دەستێن مرۆڤان هاتینە دورستكرن و ب دەستێن وان هاتین ژناڤبرن. هەكەر دارەكێ بڤێت بزانت كا مرۆڤان چەند تشتێن نوو داهینانە و چەند ژناڤبرینە، دڤێت هند ویرەك بت، كو بهێت نێزیك جهێ ژیارا مرۆڤان. ئەز باوەردكم چو دار وەكو دارێن "توو"یان مرۆڤان نانیاسن، دارێن تووویان ژی وەكو گیانەوەرێن كەهی نە، ئەو پتر حەزدكن دناڤ مرۆڤان دا شین ببن، ئەم دار دبێژن وان، كوێلەیێن مرۆڤان "(58). وەسفا جیهانا مرۆڤان دكەت كا چەندا تژی دەنگ و قەرەبالغە، ب تایبەتی ئەو تەكنولۆژیا و ئامێرێن مرۆڤان دروستكرین، بووینە جهێ بێزاربوون و نەرەحەتیا یێن دی. رۆمانڤێسی رەخنە ل شارستانیا مرۆڤان گرتیە، كا چاوا ئەوان سرۆشت تێكدایە و شارستانیا خۆ ل سەر ئاڤاكریە. كو دارستان و دار و بار برینە و ئاڤاهی، كارگەه، پێشەسازی و جادە ل جهێ وان دروستكرینە، جوانیا سرۆشتی ژناڤبریە و كرێتكریە. ب ئەڤی كاری ئەوان دەستدرێژی ل سەر ئەردی كریە، ژبەركو دەمێ ئەو دار وبار و كەسكاتی ژناڤدبەت و ئاڤاهی و شارستانیا خۆ ل جهێ وان ئاڤادكەت، ئەو كارتێكرنێ ل سیستەمێن ژینگەهێ دكەت و هەڤسەنگیا وێ تێكددەت، ژبەركو ل وێ دەڤەرێ گیاندار، دار وبار، روەك، كانزا و سامان وژێدەرێن سرۆشتی هەنە، دەرهینانا وان سامانان و خرابكرنا ئاخێ و برین و بنبڕكرنا دار و بارو كەسكاتی و گیانداران و كوچكرنا وان ژ وێ دەڤەرێ كارتێكرنەكا نەرێنی ل سەر ژیانێ ب گشتی هەیە. لێ ئەو مەترسیا ئەڤێ چەندێ نزانن و هزرا پاشەرۆژا خۆ و یا ڤشێن داهاتی ناكەن. بەلكو هەر كارێ ئەنجامددەن، د خزمەتا بەرژەوەندیا خۆ و پێشكەڤتنا شارستانیا خۆ دكەن، بێی كو هزرا هەمی ئەوان تشتێن دی بكەن یێن كو ل پێشیێ ل وی جهی. هەلبەت ئەڤەژی دیسان كریارەكا هۆڤانەیە مرۆڤ پێ رادبن، كو ژ ئەگەرێ پێشكەڤتنا زانست و تەكنولۆژیایێ زێدەگاڤیێن زۆر ل سەر سرۆشتی كرینە و ئەو زۆر ئێشاندیە. ژبەركو پێشكەڤتنا تەكنولۆژیایێ و داهینانا ئامیر و ئالاڤێن نوی، گڤاشتنێن زێدەتر ل سەر ئەردی كرینە و هەر تشتێ ل سەر و ژناڤدایی وی دەرهینانە و ژبیركریە سرۆشت خودان رحە و گەلەك رحێن دی دناڤ وی دا دژین. بڤێ دەستدرێژی و تێكدان و وێرانكرنێ ئەو تورە و دلگران دبن. دهەمان دەمدا ژیانا گەلەك ژ وان هەر ژ چركەیا گەهشتنا ئەوان ئامیران بۆ سەر جهێن وان ب دوماهی دهێت. ئەڤەژی لەنگیێ دئێخیتە د سیستەمێن ژینگەهێ دا. رۆمانڤێسی ڤیایە مە ل سەر رادێ درندەیا هندە زۆرا مرۆڤی بەرامبەر دەوروبەرێ وی هشیاربكەت، كو گەهشتی یە وی رادەی چ تشتەك دی تەحەملێ ناكەت بۆ چەند چركەیان ژی وەكو مرۆڤان بژیت، ئەگەر درندەك وەك

مرۆڤ تێ نەبیت. ئاها ئەڤەیە گوپیتکا بێ پاکی و هوشداریا ژینگەهـ ددەتە مرۆڤی د عەقلیەتا رۆماننڤێسی دا. ژبەرکو ژیان ل گەل مرۆڤی هندا مەترسیدار و ئەنجام خرابە، هەتا وی ڕادەی کو ئەو دنیا ئەو تێدا دژین ب دنیایەك ویران و نەخۆش بهێتە هژمرتن. چونکو تێکدانا بەلانسا ژیانێ و ئەو نەهەڤسەنگیا مرۆڤ ل گەل ژینگەهێ دکەت بۆ سەنتەربوونا خۆ، باج و مەترسیێن ترسناك ل دویڤدا دهێن. لێ ژبەرکو مرۆڤ هند یێ هشیارنینە، بیرتیژ نینە، هزر ب دروستی دڤێ دا ناکەت، لەورا د پاشەرۆژێ دا مەترسی ل سەر وی بخۆ هەیە. رۆماننڤێسی ڤیایە خواندەڤانی ل سەر مەترسیا زالبوونا تەکنولۆژیایێ ل سەر ژینگەها سرۆشتی و ژیانێ بگشتی هشیار و ئاگەهداربکەت و ڕەفتار و ڕەوشتێ مرۆڤی د بیاڤێ بکارهینانا تەکنولۆژیایێ دا بەرەڤ باشتر ئاراستەبکەت. ژبەرکو زیانێن تەکنولۆژیایێ و ئاستێ پێشڤەچوونا مرۆڤی ل سەر حسێبا ژینگەهێ و زیان گەهاندنا ژینگەهێ بوویە.

رۆماننڤێسی (خەفکا مشکا) کو ئامیرەکە ژلایێ مرۆڤان ڤە بۆ گرتنا مشکان هاتیە دروستکرن، هینایە زمان ل دەمێ د دان و ستاندنەکێ دا ل گەل چوکێ دپەیڤیت و بۆ وی " بەحسێ وان هەمووی مشکان کر ئەوێن ب دەڤێ وێ هاتینە کوشتن. وێ گۆت" چوو جاران ئەز حەزناکم مشك ب دەڤێ من بهێنە کوشتن، ئەز حەز دکم ڤێ پرتا پەنیری پێشکێشی هەر مشکەکێ بکم و بیی وی بکوژم، لێ مرۆڤان ئەز ب ڤی رەنگی یا دورستکریم، پرتەکا پەنیری بدت مشکەکێ بەرانبەر نەمانا وی مشکی. چەند درندەنە مرۆڤ، رۆحەکێ ب پرتەکا پەنیری دگرن"(59). باس ل درندەییا مرۆڤان دکەت کا چاوا مرۆڤ هندە زۆردارن، گیانەکی ب پرتەکا پەنیری دکوژن. ئانکو وان ب وێ پرتا تشتێ دخاپینن و پێ دگرن و دکوژن. ددەمەکیدا پێدڤی بوو ئەوان خوارن و ڤەخوارن بۆ گیانداران، بتایبەتی یێن کو هاتینە دناڤ ژینگەها وان دا و بدەستڤەهینانا خوارنێ تێدا یا بزەحمەتە پێشکێشکربان و دانابانە ئەو جهێن ئەو لێ دژین و هاتن و چوونێ لێ کەن. لێ بەرۆڤاژی، ئەو خوارنێ دکەنە خەفك و وان پێ دگرن و ژ ژیانێ بێ بەهر دکەن. خەفك ڤەدگێڕیت و دبێژیت: "ئەز هزردکم مشك نەزانترین و بێ عقلترین گیانەوەرن، دبینن و دزانن کو ئەز بۆ مرنا وان یا هاتیمە دورستکرن، لێ وان هەر ئەز دڤێم، من ژێ ئەو دڤێن، لێ من چو جاران شیان نینن ڤیانا خوە بۆ وان دیاربکم. بەری دەمەکی مشکەك کەفتە دەڤێ من، بەلێ من ئەو ب هێز نەگرتبوو، لەورا وی شیا خوە ژ من قورتال بکت و پەنیری بخوت، گەلەك کەیفخوەشببووم کو من ئەو نە کوشتی، لێ پشتی دەمەکێ کێم، مرۆڤەکێ هندەك پەنیرێ دی ئێخستە من و دوبارە ئەز بەرهەڤکرم بۆ کوشتا مشکەکێ. ژۆر تاریبوو و هەر ئەو مشك هات ئەوێ ژ من قورتال بووی، لێ ڤێ جارێ قورتال نەبوو"(60). خەفك رەخنێ ل دروستکەرێ خۆ دگریت کو مرۆڤە و دهەمان دەمدا بێ رەحمیا مرۆڤان بەرامبەر گیانداران و ژ وانژی مشکان دیاردکەت، کا چاوا ئەو بێ وژدانانە وان ب وێ ئامیری ڤە دهەلاویسن و ژ بزاڤ و لڤینێ بێ بەهردکەن. ئەو د وان چرکەساتان دا ئازارێن زۆر دخۆت و نەشێت بێهنا خۆ هەلکێشیت و هێدی هێدی و دڕەوشا تنێبوون و ترسێ دا دمریت. هینگێ دێ بێهنا وان هێت کو ئەوان مشکێ خۆ کوشت و بیی کو بزانن ئەو مشك ژێ یان باب یان دەیك یان زارۆکێ مالەکێ یە و بۆ دابینکرنا خوارنا مالا خۆ ل ڤێ کونجێ و کونجا هەنێ دگەڕێت، پێخەمەت هندێ برسی نەمینن. لێ مرۆڤ هند بێ وژدانن ئەڤان هەمی هزرا ناکەن، بەلکو هزرا سەرەکی یا ئەو دکەن نەهێلانا وی و یا هەر گیاندارەکێ دیترە، کو بدیتنا وان هەبوونا وان دناڤ مالێ دا شاشی یە و زەرەر ژێ پەیدابن. لەورا مرۆڤی شیان هەبوون ئامیرەکی دروست کەن، کو گیانداران بڤی ڕەنگێ ب هۆڤانە نەکوژن. ئەڤ دیمەنە هشیارکرنا مرۆڤی یە ل سەر دروستکرنا ئەڤان جۆرێن ئامیران، یێن کو ب زولم گیانداران دکوژن. دیسان لڤاندنا وژدانا مرۆڤی یە بەرامبەر گیاندارن، کو کارێن هۆڤانە بەرامبەر وان ئەنجامنەدەن، بەلکو هەست ب وان بکەن و ڕێزێ لێ بگرن و ب خوارنەکێ وان نە خاپینن و بکەنە نێچیرا داهێنانا وان دروستکری. دانانا خەفك و تەلها بۆ گیانداران، بزاڤا گرتن و ژناڤبرنا وان، تێکدانا ژینگەهێ یە مرۆڤ وەکو ڕەفتارەکا شاش دکەت و شانازیێ ژێ پێ دبەت. ئەڤە وی ڕادێ مەزنێ گەمژاتیا مرۆڤی دیاردکەت، چونکو هەست پێ ناکەت، ئەو یێ دەستکاریێ د بەلانسا هەبوونا گیانداران و (دەورا ژیانێ دا) دکەن. ئەو ژانا مرۆڤ تووشی سرۆشتی و ژینگەهێ دکەت ل سەر زارێ بێ گیانان هاتیە دەربڕین، ئەڤەژی بەرزترین ریسواکرنە ژلایێ رۆماننڤێسی ڤە بۆ مرۆڤی هاتیە پێشکێشکرن.

رۆماننڤێس دبێژیت: " ئەڤرۆ سێ سالێن تەمام ب سەر هاتنا "هەوایێ ڤەگر"ڤە دەربازبوون، کومەکا زانایێن تەمبەل ئەو ژ دەرڤەیێ کۆمەلا رۆژێ ئینا و نوکە هەمووی زانایێن جیهانێ شیان نینن ئەردی ژ وی هەوایی بپارێزن. زانایان ناڤێ وی هەوایی کر" Red Saturday" ژبەرکو دەمێ وی هەوایی دەست ب ڤەگرتنا ئەردی کری شەمبی بوو، لێ وەکو بچووکرنا ناڤی، دبێژن وی هەوایی"RS" (61). مینا ڤایروسێ کورونا ڤیایە دیاربکەت، کو زانایان سرۆشت کریە کێلگێ ئەزموونێن خۆ یێن تایبەت. و ژبیرکریە سرۆشت مولکێ گشت ئافراندیانە و هەمیان ماف هەیە بخۆشی و ئارامی تێدا بژین. رۆماننڤێسی ڤیایە وەکو مرۆڤەك، ڤێسەر و تورەڤان-خواندەڤانێن زانستی ل سەر ئەڤێ پرسا گرنگ هشیار و ئاگەهداربکەت، کو هەر کارلێك و ئەزموونەکا ئەو د سرۆشتی دا دروست و پراکتیك دکەن، فەرە گەلەك هشیارانە ئەنجامبدەن، ژبەرکو هەردەمێ لەنگی کەڤتە کارلێکێ یان ژ دەستان دەرکەڤت، چارەنڤیسێ ژیانێ بگشتی بەرەڤ مەترسیێ دچیت. رۆماننڤێسی زۆر ژیرانە ژ زار دەڤێ "ئانیتا"یێ ڤەگێڕایە" وی هەوایی ژیان گەلەك گوهارت، مەزنترین گوهارتن ئەو بوو کو ئێدی

مێران شیانێن سكسكرنێ نەمان، نوكە ئەو هشكن، بێی ئاڤا مێرانییێ نە. سێ سال دەربازبوون و هێشتا مێرەكی ب تنێ خوە بۆ جارەكا ب تنێ ژی سكس نەكرییە. حەزا وان یا سكسی نەمایە و حەزا ژنا هەر وەكو خوە یە. ئەڤ سێ سالە من هەست ب نێرانییا چو مێران نەكرییە، نەیا هەڤژینێ خوە و نەژی یا خوەشتڤییێ خوە... ئەڤرۆ چو مێر نێر نینن، چو مێرێن خراب ژی نینن، هەموو مێر ژ كەلەخەكێ بێی هەستێن سكسكرنێ پێكهاتینە و د نەمانا هەستێ سكسكرنێ دا وان هەموو دڕندەییا خوە ژ دەست دا، هەموو وەكو پەلاتینكان جوان و بێ تاوانن، وەكو زارۆكان خوەشتڤی و پاقژن. د مانشێتێن پتریا رۆژنامەیان دا ئەو ب فریشتەیێن ئەردی هاتینە ل قەلەمدان"(62). نەمانا شیانێن سكسكرنێ؛ ئانكو نەمانا مرۆڤان و بنبڕبوونا وان، هەلبەت ئەڤەژی مەزنترین ژانە ب سەر مرۆڤایەتیێ دا هاتی، ژبەركو نەمانا هەستا سكسكرنێ دبیتە ئەگەر ئێدی زارۆك پەیدانەبن. نەمانا شیانێن سكسی كو كارتێكرنا نەرێنی و هەرە مەترسیدار ل ژیانێ و زێدەبوونا مرۆڤان هەیە. مرۆڤ بخۆ بووینە ئەگەرێ دروستبوونا ئەڤێ بوویەرا نەچاڤەڕێكری و گەلەك ب ئازار كو چارەڤیسێ وان بەرەڤ نەمانێ بر. لێ ژلایێ دیتر، ژ دەست دانا هەست و غەریزەیا نێراتیێ و سكسی، وەكریە كو مرۆڤ ڤەگەڕیتە مرۆڤبوونا خۆ، ببیتە دوستێ ژینگەهێ. ژ هەمی خرابی و ڕەفتارێن كرێت بهێتە شویشتن. ئەڤەژی داخوازەكا رۆهنە ژلایێ رۆماننڤێسی ڤە داكو ب چاڤێ نێراتیێ تەماشەی دەوروبەران نەكەین. رۆماننڤێس دڤی وێنەیی وەكو میدیاكارەك ڤیایە زانیاریان ل دۆر وی هەوایی و چاوانیا هاتنا وی بۆ سەر ئەردی و زیان و مەترسی و كارتێكرنا وی یا نەرێنی ل سەر ژینگەها سرۆشتی و ژیانێ بگشتی بۆ خواندەڤانی ڤەگوهێزیت. ب مەرەما وێ چەندێ مرۆڤی ل سەر ئەڤان كریارێن دووری ڕەوشتی هشیاربكەت و هەستكرنا ب بەرپرسیاریەتیێ نیشابدەت، كو سرۆشت مولكێ گشت هەبوویانە نەك یێ گرۆپەكێ دیاركری یێ مرۆڤانە و پاراستنا وی ئەركێ مە هەمیانە. رۆماننڤێسی ڤیایە برێكا ڤێ پەیامێ جڤاكێ باب سالاری هەلۆەشینیت. و دیاربكەت ژیان د جڤاكێ یەكسان دا چەند یا سادە، ئارام، جوان و خۆشە.

3. 2. كورتیەك ل دور رۆمانا ئاترا:

رۆمانا (ئاترا دووماهی ئادەمێ ل سەر ئەردی) ناڤ و نیشانێ وێ رۆمانێ یە، یاكو كار ل سەر هاتیەكرن و بنەمایێن رەخنا ناڤبری ل سەر هاتینە پراكتیزەكرن، كو ژلایێ (دیار ئەرەدنی) ڤە ل سالا (2017) هاتیە نڤێسین. دڤێ رۆمانێ دا رۆماننڤێسی كەسایەتی یێن خۆ ژ بونەوەرێن زیندی و نەزیندی هەلبژارتینە و هەر تشت هینایە زمان مینا: (دار، بەر، ئازار، ماسی، باڵندە). دیسان ل سەر زارێ وان چەندین پرس و دۆزێن سیاسی، جڤاكی، ئایینی ئازراندینە، دیسان ژ گرنگترین وان پرسێن دیتر یێن كو هاتینە ئازراندن و بۆ بابەتێ مە گرنگ بوو، پراكتیك ل سەر هاتیە ئەنجامدان، مژارا ژینگەهێ یە. رۆماننڤێسی دبەرهەمێ خۆدا ڤیایە دیاربكەت ژینگەهـ بوویە كێلگێ ئەزموونان بۆ كۆمەكا مرۆڤان و ژبیركریە ژینگەهـ مولكێ هەمی كەسەكی و بونەوەرەكی یە و هەمی پێكڤە د ئاڤاكرنا وێدا د پشكدارن. ئەڤەژی د وێ چەندێ دا دیار دبیت دەماكو بایەكێ سور ب سەر تەپا ئەردی دا دهێت و زیانێ دگەهینیتە هەر تشتەكی. ئێك ژ گرنگترین وان زیانان ئەوبوو ل گەل هاتنا بایێ سور، ئێدی زەلامان شیانێن سكسكرنێ نامینن و ئێدی شیان نینن زارۆكان دروست بكەن. بتنێ ئەو زارۆك پەیدابوون و هاتنە ژیانێ یێن كو بەری هاتنا بایێ سور دروست بووین. و نوژداران دابوو دیاركرن كو ئەڤ زارۆكە دێ د جودابن ژ هەر زارۆكەكێ بەری نوكە هاتیە ژیانێ. ئەڤەژی هەر ئەو بوویە یاكو ژ ئەنجامێ ڤەكۆلین و تاقیكرنێن زانایان دروستبووی و ئەو بایێ غەزەبی بۆ وان هینای و نەشیایین ئەردی ژێ ب پارێزن. هێدی هێدی و پشتی چ زارۆكێن نووی ژ دایك نەبووین، خەلك هەمی دمرن و دبنە قوربانی یێن وان تاقیكرنێن كو زانایان ئەنجامداین.

پشتی شرۆڤەكرنا گشت رۆمانێ و دابەشكرنا وێ ل سەر بابەتێن جۆراوجۆر دیاربوو:

رۆماننڤێسی ڤیایە ب پلا ئێكێ خەلكی بەرەڤ ڕەوشت و ڕەفتارێن چاك و ساخلەم ئاراستەبكەت. ب دیتنا وی ژ ئەگەرێ ڕەوشت و ڕەفتارێن شاش بەرامبەر ژینگەها سرۆشتی، مرۆڤایەتی نەمایە. هەروەسا بابەتێ هشیاریا ژینگەهێ ل پلا دووێ دهێت. رۆماننڤێسی ڤیایە ب ڕێكا بەرهەمێ خۆ خواندەڤانی ل سەر گرنگیا پاراستنا ژینگەهێ و گرنگیدان ب وێ و گشت پێكهاتێن وێ هشیاربكەت و ئەركێ بەرپرسیارێ نیشابدەت، كو مرۆڤ بەرپرسیارە ژ هەر لەنگی و سستیەكا دكەڤیتە د سیستەمێن ژینگەهێ و تێكچوونا هەڤسەنگیا وێدا. بابەتێ پەروەردا ژینگەهێ ل ڕێزا سیێ دهێت. رۆماننڤێسی د نوزدە نموونەیێن جوراوجۆردا ڤیایە خواندەڤانی فێری پەروەردەیەكا ساخلەم بكەت د چاوانیا سەرەدەریكرن ل گەل ژینگەها سرۆشتی و پێكهاتێن وێدا. بابەتێ مەترسیا زاڵبوونا زانست وتەكنولۆژیایێ ل ڕێزا چارێ دهێت و گەلەكا گرنگە، ژبەركو ژ ئەنجامێ شاش بكارهینانا تەكنولۆژیایێ و كارلێكێن زانستی ژینگەهـ هاتیە تێكدان. زانایێن زانستێن هشك ژینگەهـ ئێخستیە د خزمەتا زانستیدا و بێ بها كریە و جوانیا وێ تێكدایە و زیانێن مەزن گەهاندینێ. ددەمەكیدا پێدڤی

بوو ئەوان زانست و تەکنولۆژیا سەردەم د خزمەتا پاراستنا ژینگەهێدا بکارهینابان. ئەڤ خشتێ ل خوارێ هژمارا بابەت و نموونەیێن کو د رۆمانێدا هاتینە ئازراندن و رێژا سەدی یا بکارهینانا هەر بابەتەکی دیاردکەت :

ژ	بابەت	هژمار	لاپەر	رێژا سەدی
.1	هشیاریا ژینگەهێ	27	ل 10-12-13-15-23-44-69-94-104- 113-129-165-184	%31
.2	رەوشتێ ژینگەهێ	30	ل 18- 20-33- 43-48-58-92-133-159- 172 -185	%34
.3	پەروەردا ژینگەهێ	19	ل5-14-23-27-42-50-5573-78-84-174-178- 135-137-150-153-158	%22
.4	مەترسیا زاڵبوونا زانست و تەکنولۆژیایێ ل سەر ژینگەهێ	12	6-46-60-66-74-76-85-136-150-151-153	%14

4. ئەنجام:

ڤەکۆلەر دئەڤێ ڤەکولینێ دا گەهشتیە چەندین ئەنجامێن گرنگ، ژوانژی:

1- د رۆمانا ئاترادا رۆماننڤێس چیرۆکا مرۆڤان ل گەل سرۆشتی و ئەو زولما مرۆڤی گەهاندیە سرۆشتی وێنەکریە. هەڵویستێ رۆماننڤیسی بەرامبەر سرۆشتی ئەرێنی بوویە و هەڤخەمێ سرۆشتی و هەر تشتێ تێدا بوویە. ب درێژاهیا رۆمانێ رەخنە ل مرۆڤان و شاشی و زولما وان کریە و ل سەر چەندین پرس و مژاران ئاگەهدار و هشیارکرینە.

2- رۆماننڤیسی ب شارەزایانە پرسا ژینگەهێ یاکو گشت جیهان پێڤە مژوویل بووی و بوویە باسێ گشتی ب جوانی ئازراندیە و دانایە بەر چاڤێن خواندەڤانی. ب مەرەما هندێ بشێت برێکا بەرهەمێ خۆ هشیاریا ژینگەهی ل دەڤ خواندەڤانی پەیدابکەت و چاڤێن وی ل سەر ئەڤێ مژارا گرنگ ڤەکەت. و بەرەڤ رەوشت و پەروەردەیەکا ساخلەم ئاراستەبکەت.

3- بوویەرێن رۆمانا ئاترا د باوەشا سرۆشتی دا هاتینە رویدان. رۆماننڤێسی چەندین کەڤالێن جوراوجۆر ل هەر سێ ژینگەهێن هشکاتیێ، د ئاڤێ دا، ل هەوای و ئەسمانان، د ژووراڤە، د دیوران را و د قەفەسان دا وێنەکرینە پێخەمەت هندێ وێنەیەکێ زەلالێ کەتوارێ ژیانا سرۆشتی پێشکێشی خواندەڤانی بکەت.

4- د رۆمانا ئاترا دا ژینگەها سرۆشتی ب گشت پێکهاتێن وێڤە نوینەر و سەروەرە. رۆماننڤێس سەنتەربوونا مرۆڤی ب سەر سرۆشتیدا هەڵوەشاندیە. و داخوازکریە مرۆڤ سەرەدەریا خۆ ل گەل رەگەزێن سرۆشتی ب گوهۆرن و پەیوەندیەکا گونجایی کو ل سەر بنەمایێن رەوشتی هاتبیتە ئاڤاکرن بەرامبەر پێکهاتێن ژینگەها سرۆشتی بکەن، دوور ژ بەرژەوەندی و سەنتەربوونێ.

5- کەسایەتیێن رۆمانێ ژ زیندی و نەزیندیان پێکدهێن. دناڤ سرۆشتیدا گەشەدکەن و پێشدکەڤن و ل دوماهیێ هەر د ناڤدا دمرن ژی. رۆماننڤێسی گشت زیندی و نەزیندی هینانیە زمان و ژ زاردەڤێ وان گەلەك شیرەت و ئامۆژگاری و سەربوور پێشکێشی خواندەڤانی کرینە، ب هیڤیا وێ چەندێ مفایی ژێ وەربگرن و جۆرە هشیاریەکێ ل دەڤ پەیدابکەت. رۆمانا ناڤبری بەرهەمەك ئاڤاکەرە و شیان هەنە خواندەڤانی بەرەڤ باشتر ئاراستەبکەت و د هەمان دەمدا، هشیاری، رەوشت، رەوشەنبیری و پەروەردا ژینگەهی نیشابدەت، کو ئەوژی ب رولێ خۆ ب ئاراستەکرنا دەوروبەران رابیت و هەمان مفایێ وی ژ بەرهەمی وەرگرتی پێشکێشی خەلك و خواندەڤانێن دیتر بکەت.

6 - رۆماننڤێسی باس ل گەلەك بابەتێن ب ژینگەهێڤە گرێدایی کریە وەکو: ب زمان ئێخستنا داروبەران، گوهۆرین و خۆ گونجاندن، رابەریا ساخلەم، ڤیانا ئاخێ و گرێدان ب سرۆشتیڤە، هەڤکاری دناڤبەرا مرۆڤ و سرۆشتیدا، جوانیا سرۆشتی، کارتێکرنا شارستانیا مرۆڤایەتی بەرامبەر سرۆشتی، گرنگیا ژێدەر

و سامان و ڕەگەزێن سرۆشتی د ژیانێدا، کریار و چالاکیێن مرۆڤان یێن کو زیانێ ل هەڤسەنگیا سرۆشتی دکەن. هەروەسا شەر و جەنگ و کارتێکرنا وان یا نەرێنی ل سەر ژینگەهێ و بکارهینانا سرۆشتی ژلایێ تەخەکا دیارکری یا مرۆڤان ڤە، کو سرۆشت کریە مەیدانا کار و چالاکیێن خۆ و ژبیرکریە سرۆشت مولکێ گشت زیندەوەرانە و مافێ وانە ب خۆشی و ئارامی دناڤدا بژین.

7- د رۆمانێدا رۆماننڤیسی مرۆڤ ب گشتی و نێر ب تایبەتی بێ وژدان نیشادایینە و ب تێکدەر و وێرانکەر و زۆردار داینە ناسکرن، کو ئەون بووینە ئەگەر ژینگەهـ بەر ب ڤێ قۆناغا مەترسیدار و هەستیارڤە بچیت.

8- رۆماننڤیسی ڤیایە دیاربکەت، ژناڤچوون و لاوازبوونا ڕەوشتی، بوویە ئەگەر کو مرۆڤان چ بها د چاڤێن زیندەوەر و نەزیندیاندا نەمینن. ئەڤ بێ ڕەوشتی و چالاکیێن وی یێن هۆڤانە، بووینە ئەگەر بێ نرخ بن ئەگەر ل گەل تشتێن دیتر بەراورد بکەین. ئانکو ئەڤ تێکدان و پرسگرێکێن ژینگەهێ، د زڤرنە لەنگیا پیڤەرێ ڕەوشتی، کو ژ ئەگەرێ نەمانا ڕەوشتی و لاوازبوونا وی، مرۆڤ بووینە هۆڤ و گەلەك زۆر زێدەڕوویێ د سرۆشتی دا کرینە. ژبەرکو نەئامادەبوون و نەمانا رەوشەنبیرییێ، رۆلەکێ گرنگ د هەرفاندنا جڤاکی دا دگێڕیت و جڤاکی ژ بها و پیڤەران دووردئێخیت.

9- باراپترا دەربڕینێن دناڤ رۆمانێ دا هشیاریا ژینگەهی ل دەڤ مرۆڤی پەیدادکەن. رۆمانا ئاترا باس ل بوویەر و ڕوویدانێن سەیر و سەمەرە دکەت و برێکێن خەیالی پاشەرۆژا جیهانێ و مرۆڤایەتیێ وێنەکرینە. گەلەك وێنە و دیمەنێن ناخ هەژین هەنە کو دلوڤانی و خەمگینیێ ل دەڤ مرۆڤی پەیدادکەن و دهەمان دەمدا مرۆڤی ل سەر گەلەك پرسێن ژینگەهی و ڕەوشتی و پەروەردەیی هشیاردکەت. مینا ئەو بابێ سور یێ کو کەسێ نەهێنیا پەیدابوونا وی و هێزا وی نەدزانی، نەخۆشیێن مژدار و شێلی و ئالۆز پەیدابوون مینا: بێزاربوون و نەمانا هەستا سکسی و دروستکرنا زارۆکان، کو بوو ئەگەرێ نەمانا مرۆڤان و ڕاگەهاندنا دوماهیا مرۆڤایەتیێ.

10- د رۆمانا ئاترادا رۆماننڤیس بویەرێن پەیدابووین بۆ سەروەری و سەنتەربوونا مرۆڤی و هێزا وی یاکو بوویە ئەگەر گشت پێکهاتێن سرۆشتی کونترول و وێرانبکەت دزڤرینیت. رۆماننڤیسی ڤیایە دیاربکەت مرۆڤ تاوانبارێ ئێکێ و ڕاستەقینەیێ ڤان ڕوویدانێن دلتەزینە و ئەوە دروستکەرێ کریزا ژینگەهێ. هەروەسا ژناڤچوونا مرۆڤایەتیێ ڕاگەهاندیە. پێدڤی بوو رۆماننڤیسی هیڤیەك گەش ب خواندەڤانی بەخشیبا و دووبارە هەبوونا مرۆڤایەتیێ ڕاگەهاندبا. لێ رۆماننڤیسی ئەڤ کارە ئەنجامنەدایە. پرسا زۆر لێگەریانا ئاترایی ل گەل ئەجنە و دار و باران ل مرۆڤان و نەدیتنا وان، لاوازیەکە دڤێ رۆمانێدا کو ناچیتە د خزمەتا ئیکوکریتیسیزمێدا، چونکو پێدڤی بوو رۆماننڤیس یێ گەشبین بیت و پاشەرۆژێ وەسا نیشابدەت کو ب کارکرن و زەحمەت و گوهۆرینێ، مرۆڤەکێ باش و دروست و ڕەفتار ساخلەم پەیدابیت.

11- رۆماننڤیسی د بەرهەمێ خۆدا ڤیایە وێ پەیامێ ب گەهینیت کو پاشەرۆژ هەر بۆ ژینگەهـ و سرۆشتی یە. مرۆڤ چەند بزاڤێ بکەت هەر دێ ژینگەهـ ل سەر مرۆڤێ خو ویست و بەرژەوەندخواز سەرکەڤیت. دروستبوونا سرۆشتەکێ جوان و بریسقەدار پشتی نەمانا مرۆڤایەتیێ، باشترین بەلگەیە کو سرۆشتی سەرکەڤتن هینایە و مرۆڤایەتی قڕبوویە.

5. پەراوێز

فاطمة الزهراء محمد فوزي، النقد الادبي البيئي (قراءة جديدة في الشعر القديم)، ج:1، ط1، دار الادهم للنشر و التوزيع، القاهرة، 2019، ص29-30.

نجاح الجبيلي، النقد البيئي (مقدمات، مقاربات، تطبيقات)، ط1، دار شهريار، بصرة-عراق، 2021، ص9.

Cheryll Glotfelty and Harold Fromm, The Ecicriticism Reader, By: The University Of Georgia, Georgia,1996,Pg xx .

نجاح الجبيلي، مصدر السابق، ص9. و جرج جرارد، النقد البيئوي، ت: عزيز صبحي جابر، ط1، هيئة ابوظبي للثقافة و التراث (الكلمة)، ابوظبي- الامارات العربية المتحدة، 2009، ص11.

جميل حمداوي و حسن أعراب، النقد البيئي أو الايكولوجي في الادب و الفن، ط1، دار الريف للطبع و النشر الالكتروني،الناظور- تطوان/ المملكة المغربية، 2020، ص44.

النظرية النقدية المرتبطة في البيئة، /https://ar.wikipedia.org/wiki

محمد يوب، المنهج الايكولوجي و المقاربة النقدية، https://alraipress.com/news22589.html2016/3/4

نعمت الله حامد نهێلی، رەخنا ژینگەهێ Eco criticism، گ: پەیڤ، ژ:83، دهوك ، 2021، ل10.

جميل حمداوي و حسن أعراب، النقد البيئي أو الايكولوجي في الادب و الفن، ص44.

ديفيد كارتر، النظرية الادبية، ت: باسل المسالمة، ط1، دار التكوين للتأليف و الترجمة و النشر، دمشق/ سوريا، 2010، ص152-153.

David Carter, Literary Theory, pocket essential, great Britain, 2006, pg139.

نعمت الله حامد نهێلی، رەخنا ژینگەهێ Eco criticism، ل12-13.

جميل حمداوي، نظريات النقد الادبي في مرحلة ما بعد الحداثة، ب.ط، ب.م.ط، ص339. نشر الكتاب علي موقع.www.alukah.net

Pippa Marland, Ecocriticism, 4/11/2013https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/lic3.12105

محمد أبو الفضل بدران، أهمية النقد الأدبي البيئي في الدراسات النقدية، المؤتمر الدولي الرابع للغة العربية، ص196https://www.alarabiah conferences.org.

هەمان ژێدەر، هەمان لاپەر.

Cheryll Glotfelty and Harold Fromm, The Ecocriticism Reader, Pg xix.

نعمت الله حامد نهێلی، رەخنا ژینگەهی Eco criticism، ل13-14.

جرج جرارد، النقد البيئوي، ت: عزيز صبحي جابر، ص 11.

محمد يوب، المنهج الايكولوجي و المقاربة النقدية، https://alraipress.com/news22589.html2016/3/4

النظرية النقدية المرتبطة في البيئة، https://ar.wikipedia.org/wiki/

فاطمة الزهراء محمد فوزي، النقد الادبي البيئي (قراءة جديدة في الشعر القديم)، ص30

لحسن أحامة، النقد الايكولوجي و الادب، جريدة الاتحاد، 2021/3/5، اخر تحديث 2021/8/8 ساعة 2:2،www.https://alittihad.info.

Supriya Maity, what is Ecocriticis and its importance in literature,march/19/2020. https://literaryocean.com/what-is-ecocriticism-and-its-importance-in-literature/

محمد أبو الفضل بدران، أهمية النقد الأدبي البيئي في الدراسات النقدية، ص196.

April/2017https://ashvamegh.net/ecocriticism-a-new-idiom-of-literary-criticism/.Girirja Jayasankar, Ecocriticism_ A new idiom of literary criticism, Issue 27

Cheryll Glotfelty and Harold Fromm, The Ecocriticism Reader,Pg xvi.

نجاح الجبيلي، النقد البيئي(مقدمات، مقاربات، تطبيقات)، ص50.

Girirja Jayasankar, Ecocriticism_ A new idiom of literary criticism, Issue 27, April/2017.https://ashvamegh.net/ecocriticism-a-new-idiom-of-literary-criticism/

نعمت الله حامد نهێلی، رەخنا ژینگەهی Eco criticism، 2021، ل15-16.

Girirja Jayasankar, Ecocriticism_ A new idiom of literary criticism, Issue 27, April/2017 AM. https://ashvamegh.net/ecocriticism-a-new-idiom-of-literary-criticism/.

Pippa Marland, Ecocriticism, 4/11/2013https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/lic3.12105

ديفيد كارتر، النظرية الادبية، ت: باسل المسالمة، 2010، ص153.

محمد أبو الفضل بدران، أهمية النقد الأدبي البيئي في الدراسات النقدية، ص196.

نعمت الله حامد نهێلی، رەخنا ژینگەهی Eco criticism، ل10.

جرج جرارد، النقد البيئوي، ت: عزيز صبحي جابر، ص 11.

نوار بورزق، دور مؤسسة التعليم الثانوي في نشر الوعي البيئي(دراسة ميدانية بثانوية مصطفي بن بوالعيد بالشريعة ولاية تبسة)، رسالة ماجستير، جامعة منتوري- قسنطينة،كلية العلوم الانسانية و العلوم الاجتماعية، قسم علم الاجتماع، جزائر، 2008-2009، ص60.

ئەیوب ئەبودییە، ژینگە لە (200) پرسیاردا، و: هەڵمەت هۆشیار، چ1، چاپخانەی کوردستان، 2015، ل21.

عزاوي أعمر و لعبى أحمد، الثقافة البيئية بعد استراتيجي لحماية البيئة، جامعة ورقلة، 20-2012/11/21، ص 43https://manifest.univ-ouargla.dz/documents/Archive/Archive.

دیار ئەرەدنی، ئاترا دووماهی ئادەمیێ ل سەر ئەردی، رۆمان، وەشانخانا: ئاترا، چ3، چاپخانا: تاران، ب.ج. چ،2019، ل10.

هەمان ژێدەر، ل12.

هەمان ژێدەر، ل104.

هەمان ژێدەر، ل113-114 .

الصادق الفقيه، فلسفة البيئة: بين نظرية الحمى و المركزية الحيوية، مجلة أراء، ع:149، مايو/2020، ص17www.araa.sa.

رانيا نبيل زهران و هبة رءوف عزت، البيئة: من مركزية الانسان و الطبيعة.. الي الاستخلاف..Https:// khayma.com/ almoudaress/takafah/albiaa3.htm

دیار ئەرەدنی، ئاترا دووماهی ئادەمیێ ل سەر ئەردی، ل12- 13.

هەمان ژێدەر، ل17.

هەمان ژێدەر، ل47-48.

عزاوي أعمر و لعبى أحمد، الثقافة البيئية بعد استراتيجي لحماية البيئة، جامعة ورقلة، 20-2012/11/21، ص 46https://manifest.univ-ouargla.dz/documents/Archive/Archive.

رشيد الحمد و محمد سعيد صباريني، البيئة و مشكلاتها، ص180.

أسماء راضي خنفر و عايد راضي خنفر، التربية البيئية و الوعي البيئي، ط1، دار الحامد للنشر و التوزيع، عمان- الاردن، 2016، ص53.

دیار ئەرەدنی، ئاترا دووماهی ئادەمیێ ل سەر ئەردی، ل23.

هەمان ژێدەر، ل78.

هەمان ژێدەر، ل101.

محمد سبيلا، الحداثة و ما بعد الحداثة، ب.س.ط، مركز دراسات فلسفة الدين، بغداد، 2005، ص 122.

دیار ئەرەدنی، ژێدەرێ بەرێ ، ل46.

هەمان ژێدەر ، ل46.

هەمان ژێدەر ، ل74-75.

هەمان ژێدەر ، ل75-76.

هەمان ژێدەر ، ل150.

هەمان ژێدەر ، ل151.

(*)دیار ئەرەدنی: ناڤێ وی یێ دروست (دیار جەلال رەشید) ە، یێ بەرنیاسە ب (دیار ئەرەدنی) ل (1987/12/18) ل (سەرسنکێ) ژ دایکبوویە. ئاکنجێ قەزا (سێمێلی)یە. سێ رۆمانێن چاپکری هەنە. (ئاترا) و (ئێڤا) و (ڤیار). د چاڤپێکەفتنەکێدا ل گەل ناڤبری ئەو چەندە دا دیارکرن، کو ئەوی رۆمانا (ئاترا) ل پێش کو بکەتە رۆمان وەکو چیرۆك ل ژێر ناڤ و نیشانێن (ملیون سالێ پشتی رۆژا قیامەتێ) د گوڤارا (پەیڤ)دا، ل سالا (2012- 2013) بەلاڤکریە. پاشان بڕاڤکریە ئەڤێ چیرۆکێ بکەتە رۆمان. ژبەرکو تشتێ ناڤبری ڤیایی بکەهینیت د چیرۆکێدا نەشیا پێشکێشبکەت. لەورا هەر ژ سالا (2015-2017) دەست ب ڤێنسنا وێ وەکو رۆمان کریە، ل سالا (2017) ل ژێر ناڤ و نیشانێ (ئاترا دووماهی ئادەمێ ل سەر ئەردی) چاپکریە و دبێژیت: من ڤیا وێ نامێ بگەهینم ئەگەر مرۆڤ ل سەر ئەڤێ خرابکاری و تێکدانێ د بەردەوامبن دوماهیکا مرۆڤایەتی و ژیانێ دێ یا چاوا بیت؟ نە مەرجە ئەو دوماهیکە بیت یاکو د رۆمانێدا هاتیە وێنەکرن، بەلکو دوماهیکەکا ژ ڤێ باشتر نابیت. و هەتا ڕادەیەکی ئەز شیام پەیاما ئارمانج ب گەهینم.

٦٠لیستا ژێدەران

6.1 پەرتووك

6.1.1 پەرتووك ب زمانێ کوردی

1. دیار ئەرەدنی، ئاترا دووماهی ئادەمێ ل سەر ئەردی، رۆمان، وەشانخانا: ئاترا، چ3، چاپخانا: تاران، 2019.
2. ئەیوب ئەبوودییە، ژینگە لە (200) پرسیاردا، و: هەڵمەت هۆشیار، چ1، چاپخانەی کوردستان، 2015.

6.1.2 پەرتووك ب زمانێ عەرەبی

1- أسماء راضي خنفر و عايد راضي خنفر، التربية البيئية و الوعي البيئي، ط1، دار الحامد للنشر و التوزيع، عمان- الاردن، 2016.

2- جرج جرارد، النقد البيئوي، ت: عزيز صبحي جابر، ط1، هيئة ابوظبي للثقافة و التراث (الكلمة)، ابوظبي- الامارات العربية المتحدة، 2009.

3- جميل حمداوي و حسن أعراب، النقد البيئي أو الايكولوجي في الادب و الفن، ط1، دار الريف للطبع و النشر الالكتروني، الناظور- تطوان/ المملكة المغربية، 2020.

4- جميل حمداوي، نظريات النقد الادبي في مرحلة ما بعد الحداثة، ب.ط، ب.م.ط، نشر الكتاب علي موقع www.alukah.net.

5- ديفيد كارتر، النظرية الادبية، ت: باسل المسالمة، ط1، دار التكوين للتأليف و الترجمة و النشر، دمشق/ سوريا، 2010.

6- رشيد الحمد و محمد سعيد صباريني، البيئة و مشكلاتها، سلسلة عالم المعرفة، ع:22، الكويت، اكتوبر1979.

7- فاطمة الزهراء محمد فوزي، النقد الادبي البيئي (قراءة جديدة في الشعر القديم)، ج:1، ط1، دار الادهم للنشر و التوزيع، القاهرة، 2019.

8- محمد سبيلا، الحداثة و ما بعد الحداثة، ب.س.ط، مركز دراسات فلسفة الدين، بغداد، 2005.

9- نجاح الجبيلي، النقد البيئي (مقدمات، مقاربات، تطبيقات، ط1، دار شهريار، بصرة-علاق، 2021.

6.1.3 پەرتووك ب زمانێ ئینگلیزی

10- Cheryll Glotfelty and Harold Fromm, The Ecicriticism Reader, By: The University of Georgia, Georgia,1996.

11- David Carter, Literary Theory, pocket essential, great Britain, 2006.

6.2 گوڤار و رۆژنامە

أ- ب زمانێ کوردی

12- نعمت الله حامد نهێلی، رەخنا ژینگەهێ – Eco criticism، گ: پەیڤ، ژ:83، دهوك ، 2021.

ب- ب زمانێ عەرەبی

13- الصادق الفقيه، فلسفة البيئة: بين نظرية الحمى و المركزية الحيوية، مجلة أراء، ع:149، مايو/2020، ص17www.araa.sa.

6-3- مالپەر ژ ئەنترنێتێ

14- Girirja Jayasankar, Ecocriticism_ A new idiom of literary criticism, Issue 27, April/2017,https://ashvamegh.net/ecocriticism-a-new-idiom-of-literary-criticism/.

15- Pippa Marland, Ecocriticism, 4/11/2013https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/lic3.1210

16- Supriya Maity, what is Ecocriticis and its importance in literature, march/19/2020. https://literaryocean.com/what-is-ecocriticism-and-its-importance-in-literature/

17- رانيا نبيل زهران و هبة رءوف عزت، البيئة: من مركزية الانسان و الطبيعة.. الي الاستخلاف..Https:// khayma.com/ almoudaress/takafah/albiaa3.htm.

18- عزاوي أعمر و لعبى أحمد، الثقافة البيئية بعد استراتيجي لحماية البيئة، جامعة ورقلة، 20-2012/11/21.،https://manifest.univ-ouargla.dz/documents/Archive/Archive.

19- محمد أبو الفضل بدران، أهمية النقد الأدبي البيئي في الدراسات النقدية، المؤتمر الدولي الرابع للغة العربية.https://www.alarabiah conferences.org

20- النظرية النقدية المرتبطة في البيئة./https://ar.wikipedia.org/wiki

21- محمد يوب، المنهج الايكولوجي و المقاربة النقدية، 2016/3/4

22- https://alraipress.com/news22589.html

6.4 نامەيێن ماستەر و دكتوراێ

23- نوار بورزق، دور مؤسسة التعليم الثانوي في نشر الوعي البيئي(دراسة ميدانية بثانوية مصطفي بن بوالعيد بالشريعة ولاية تبسة)، رسالة ماجستير، جامعة منتوري- قسنطينة، كلية العلوم الانسانية و العلوم الاجتماعية، قسم علم الاجتماع، جزائر، 2008-2009.